

आदिवासी

संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research & Training Institute, Pune

Vol XIV, No. 2,

September, 1992.

आदिवासी
संशोधन पत्रिका

TRIBAL
RESEARCH BULLETIN

Tribal Research & Training Institute, Pune
Vol XIV, No. 2, September, 1992.

EDITORIAL

In this issue, the article 'Tribals of India-Whether Indigenous Or Not' traces the indigenoussness of some tribal communities and discusses the concept(s) Indigenous people/Indigenous communities - which are rather new in the Indian context.

In the article 'The Problems of Pseudo Tribals in Maharashtra', Dr. Lakshminarayana brings out the genesis of the problem and the State Government's efforts for streamlining the procedure for issuance of the Caste Certificates. He has discussed the vital role of the Scrutiny Committee in that behalf.

In her article Dr. (Mrs) Lipi Mukhopadhyay discusses the significant role of women in the tribal economy in the changed situations. She emphatically recommends that emphasis should be laid on formal as well as informal education of tribal women for accelerating the pace of tribal development.

In his article "Tribals of India", (with special reference to Maharashtra) Shri. Prakash Wani dwells upon the Constitutional safeguards meant for Scheduled Tribes. He concludes that the process of development and social change in tribals is remarkably slow.

The article 'Warli and Bhil Movements in Maharashtra' by Dr. Lakshminarayana reviews the historical background of the tribal movements in the State and traces its origin to the economic problems with special reference to land and forest.

In the article "Consumption Pattern of Tribals in Rural Areas of Thane District (Maharashtra State)", Shri S.S. Sar, G.G. Thakare and S.S. Wadkar have analysed the causes of mal-nutrition among the tribals. While concluding they have suggested guidelines for improving the nutritional status of the tribals.

In the Marathi section, Prof (Mrs.) Suman Muthe in her article 'Saavarichaa Maal' narrates the customs/traditions of the tribals in Peth Tahsil of Nashik District. She highlights the distinctive problems of the tribals and insists on the co-ordinated and concentrated efforts for their development.

Smt. M.D.Ghode presents statistical information on the enrolment of tribal students and discusses the health problems of the students in Ashram Schools. She emphasises the vital need for periodical medical check-up of the tribal students by the Medical Officers.

Shri Irgonda Patil points out that the tribal groups do require special attention and protective measures to enable them to reap the benefits of the developmental programmes.

Shri. Pratap Asabe in his article stresses that 'Banjaraa' and 'Vanjaari' communities have no socio-cultural affinity and ethnic linkage whatsoever. He traces their historical background and states that the two communities are altogether independent, different and distinct.

In his article Shri S.R. Shevkari while discussing the conceptual background of tribal development, highlights the priority areas for tribal research.

Shri M.B. Shelte depicts the ethnography of an important festival 'Indol' observed by the Pawraa tribal community.

Prof. Motiram Rathod makes an appeal for rehabilitation of the Pardhi tribal community on humanitarian grounds.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN
Vol. XIV No. 2, September, 1992
A Bi-Annual Journal of Tribal
Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune - 411 001
Regd. No. RN.37438-79

CONTENTS

	EDITORIAL	Page
Editor : N.P.Bhanage (I.A.S.)	1) Tribals of India-whether Indigenous or not ? - Shri N.P.Bhanage - Gaikwad John S.	1
	2) The problem of Pseudo Tribals in Maharashtra. - Dr. Lakshminarayana	6
Associate Editor : John Gaikwad	3) Women's Status & Education and their Role in Tribal Development. - Dr.(Mrs.) Lipi Mukhopadhyay.	14
	4) The Tribals of India with Special Reference to Maharashtra. - Prakash J.Wani	21
Publisher : N.P.Bhanage I.A.S. (Director) Tribal Research & Training Institute, M.S. Pune - 1	5) Varli and Bhil Movements in Maharashtra - Dr. Lakshminarayana	31
	6) Consumption pattern of Tribals in Rural areas of Thane District. - Sar S.S. - Thakare G.G. - Wadkar S.S.	41
Printer : Manager Photo Zinco Press, Pune - 1.	7) Photographs छायाचित्रे	44

CONTENTS—contd.**Pages.**

- ७) सावरीचा माळ ४९
- प्रा. सौ. सुमन मुठे
- ८) शासकीय - आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी. ५१
- श्रीमती एम्. डी. घोडे
- ९) आदिम जमातीचे रक्षण करा. ५६
- इरगोंडा पाटील
- १०) बंजारा - बंजारी एकच असल्याच्या निर्णयामुळे वाद ५८
- प्रताप आसणे
- ११) आदिवासी विकास संशोधनात अग्रक्रम क्षेत्रे - एक विचार. ६२
- श्री. सो. रा. शेवकरी
- १२) सातपुड्यातील पावरा समाजाचा धार्मिक सण "इंदोल". ६६
- श्री. एम्. बी. शेल्टे
- १३) पारधी समाजाचे पुनर्वसन - एक काळाची गरज. ८३
- मोतीराम राठोड

वृत्तविशेष**८५**

- संस्था परिचय
- शासन निर्णय

TRIBALS OF INDIA - WHETHER INDIGENOUS OR NOT?

Shri N.P.Bhanage
Director, Tribal Research
& Training Institute, Pune.

Shri Gaikwad John S.
Lecturer, Tribal Research
& Training Institute, Pune.

The tribal populations inhabit almost all parts of the World. Next to Africa, India has a considerable concentration of tribal population. The tribals are the autochthonous people of the land who are believed to be the earlier settlers. Many tribes were associated with large kingdoms, republics and Monarchies.

The tribal population in India is generally designated as Adiwasis/Adibasis - implying original inhabitants. The ancient and medieval sources of information including the Vedic and Epic literature mentioned various tribes like the Bharatas, the Bhils, the Kollas, the Kiratas, the Kinnaras, the Kiris, the Matsyas, the Nisadas and the Banars. Prior to the introduction of the caste system during Brahmanic age, people were divided into various tribes. A tribe was a homogenous and self contained unit without any hierarchical discrimination.

Etymologically, the term tribe, derives its origin from the word 'tribuz' meaning three divisions. For Romans the tribe was a political division. A tribe occupies a definite geographical area and exercises effective control over its people. Permanent settlement in a particular area gives geographical identity to the tribe. The territory under the domain of a particular tribe was generally named after it. It is believed that India derives its name Bharat from the mighty Bharata tribe. Similarly, the vast Matsya kingdom which flourished in the Sixth Century B.C. was identified with the Matsya tribe. The Mina tribe from the Rajasthan and Madhya Pradesh is believed to

be the descendant of the Matsya tribe. The Minas believe that Matsya or Meen i.e the Fish is the origin of this universe.

Even today there are a number of regions which owe their names to the tribes inhabiting them. The States Mizoram, Nagaland and Tripura are named after the Mizo, Naga and Tripuri tribes respectively. Similarly, Santhal Parganas in Bihar, Gondwana covering parts of Madhya Pradesh, Maharashtra and Andhra Pradesh and Lahaul, Swangla, and Kinnaur in Himachal Pradesh are named after their inhabitants viz. the Santhals, the Gonds, the Lahaulas and the Kinnaras respectively.

The term 'Indigenous people' is rather new in Indian context. It is also a new terminology in the International context.

Dhebar Commission, in an attempt to define the word 'tribe' ultimately said that - the ILO has called all such people 'indigenous'.

Even the World Bank has recognized that the 'Scheduled Tribes' (in Indian context) is their connotation of the indigenous people.

Indigenous communities, people and Nations are those which have a historical continuity with pre-invasion and pre-colonial societies that developed on their territories, consider themselves distinct from other sectors of the societies now prevailing in those territories, or parts of them. They form at present non-dominant sectors of society and pre-determined to preserve, develop and transmit to future generations their ancestral territories, and their ethnic identity, as the basis of their continued existence as peoples, in accordance with their own cultural pattern, social institutions and legal systems. The main characteristics of indigenous people are their pre-existence i.e. existence prior to the arrival of another population, colonization by the outsiders resulting in dominance, cultural difference and self-identification as indigenous. These are basically isolated and marginalised sections of the population. They

are marginal to the main stream development of wider society. Many of them are nomadic or semi-nomadic and shifting cultivators.

The thrust of human rights discourse was for many years highly individualistic. The so-called first generation of human rights, viz. civil and political rights as well as the second generation viz. economic, social and cultural rights were rights of individuals, not peoples. It is only with the emergence of the "third generation" of human rights, viz. solidarity rights, that the rights of indigenous populations all over the World to preserve their culture and way of life has gained due recognition.

At the UNESCO colloquim on New Human Right held in 1980 in Mexico City, the 'right to different' was included in the list of solidarity rights, along with the right to development, to communicate, to peace, to a healthy environment and to the common heritage of mankind.

The Right of indigenous populations to be different has been imbued with content by the ILO Convention 169 of 1989. It asks Governments to recognise the aspirations of indigenous and tribal people to exercise control over their own institutions and ways of life, and promote full realisation of the social, economic and cultural rights of such people with respect for their social and cultural identity, their customs, their traditions and their institutions.

Among the other rights, the ILO Convention recognises the right of ownership and possession of lands traditionally occupied by indigenous populations, as also the right to natural resources in respect of these lands. This new convention completely reverses an earlier convention (No.107 of 1957) which, while seeking to protect indigenous populations, sought to achieve their 'integration'.

Article 1 of the new convention says "self identification as indigenous or tribal shall be regarded as a fundamental criterion for determining the groups to which the provisions of this convention apply"

The recent Rio declaration recognises the right to be different in the context of the survival of the earth by incorporating in principle 22 that 'Indigenous people and their communities, and other local communities, have a vital role in environmental management and development because of their knowledge and traditional practices. States should recognise and duly support their identity, culture and interests and enable their effective participation in the achievement of sustainable development'.

Long before international human rights instruments had thought of the rights of tribals as peoples' rights, our Constitution had, in recognition of their special status, made provision for the administration of Scheduled Areas and Tribal Areas.

The tribes in India have been racially classified as follows -

1. Negritos,
2. The Mongoloids,
3. Mediterranean,

The Negritos are believed to be the earliest inhabitants of the Indian Peninsula. They have almost disappeared. However, some traces of Negritos are still found among the tribals of Andaman and Nicobar Islands, known as the Onges, the Great Andamanese, the Sentineless and the Jarwas; and also in Kerala among the Kadars, the Irulars and the Peniyans.

The Mongoloid race is represented by the tribal people of the Sub-Himalayan region. They are divided into two categories.

- (a) Palaeo Mongoloids and,
- (b) Tibeto Mongoloids.

The Palaeo Mongoloids are represented by the tribes living in Assam, Meghalaya, Mizoram, Nagaland and Manipur. The Tibeto Mongoloids are represented by the tribals living in the Sikkim and Arunachal Pradesh. They are believed to have migrated from Tibet. They have typical eyes and facial features. They speak Monkhmer and Tibeto-Burmese dialects.

The Mediterranean people form a bulk of tribal population and are generally known as the Dravidians. The tribes believed to be belonging to the Dravidian race are found in the Chhota-Nagpur Plateau, the Rajmahal Hills Region, The Aravalli ranges, the Central Vindhya-chal, the Deccan Plateau region and Nilgiri Hills. The Dravidian language survives not only in Southern India, but also in Central India where its traces are found in the dialects spoken by the Oraons, the Gonds, the Mundas, the Malers, the Khonds, and the other tribes. The Dravidians are presumed to be of two stocks-(a) the Kolarians who speak a dialect called Mundari, (b) the Dravidians whose languages are represented by Tamil, Telugu, Malayalam and Kannada. The Mundas, the Santhals, the Oraons and the other tribes inhabiting the Chhota Nagpur Plateau are considered to be of the Kolarian stock. The Gonds, the Kandhs and the other tribes belong to the Dravidian stock and are found in Central Vindhya-chal and the Deccan Plateau regions.

The Nordic people speaking Aryan language, generally called as the Aryans, on their entry into Indian Peninsula from the North-West came in conflict with the Dravidians and called them the Dasyus. There was a protracted struggle between the people of the two races and civilizations. The Aryans being more organised emerged victorious. The conquered Dravidians were reduced to a servile condition of the Sudras by their Aryan conquerers. A section of the Dravidians who escaped defeat and did not surrender to the Aryans, continued to maintain their independent existence in the remote hills and forests. They are believed to be the forerunners of the various tribes in India.

The Aryans were followed by the Persians, the Greeks, the Sakas, the Huns and other hordes of nomadic tribes from Central Asia

who also entered India from the North-West. In later period, there were periodical influxes in smaller groups of Arabs, the Iranians, the Abyssinians, from East Africa and of the Tibe to-Burmans from Burma and Arakan regions. They came to plunder and were not interested in settling down in India. They were followed by the Mughal invaders around eighth century who persisted in their inroads till the establishment of the Mughal Empire.

The tribes in different parts of India had to face the challenge of the Mughals and in some places, of the local rulers too. Eventually, this resulted in substantial erosion of the tribal authority. The tribals and their chiefs were harassed by the Mohammedan rulers. They unleashed a reign of terror on the Oraon, Munda and Ho tribes in Chhota Nagpur and other areas. The Bhils of Western-India too, suffered from Muslim invasions. They were forced to adopt Islam. Those who resisted were tortured and treated like beasts. The Minas in Rajputanas fought the Mughals and the Rajputs and eventually lost their Kingdom. They continued guerilla warfare but could not succeed in regaining their lost territories. In central India, the Gond dynasty which was firmly established in Garha near Jabalpur had to fight the Mughals. The Gond rulers had ruled the Gondwana region for about two hundred years. Their declining power in Canada and other areas incapacitated them to face the two pronged attacks of the Mughals and the Marathas and by the end of the Eighteenth Century the Gond dynasty came to an end.

When the Mughals invaded South India, they forced the Banjaras an enterprising tribe of North-Western India, to employ their cattle for transporting their supplies. That is how the Banjaras migrated to Andhra Pradesh and other adjoining areas in the south. They eventually settled down in the Deccan Plateau.

The tribal authority was substantially eroded by the Mughals and its economic base was wrecked by the Zamindars, Contractors, petty revenue and police officers. The declining authority of the tribal chiefs and increasing oppression by the Mughal rulers and their mercantile allies brought about a large scale conversion of the tribes to Islam. Some of the tribes although converted to Islam have continued to retain their tribal characteristics e.g. the tribes of Lakshadweep Islands, Gujarat and Maharashtra.

The British, following the policy of mercantile colonialism made serious efforts to penetrate into the tribal areas with a view to consolidate their position in the country. The tribals could not tolerate any encroachment on their traditional habitats and at times it resulted into armed revolts. The British had to use force very frequently to deal with open manifestation of discontent. But they soon realised their folly and made reconciliatory efforts by according recognition to their traditional system of administration by declaring the tribal areas as the non-regulatory areas and concede separate laws for the administration of the same. The areas were specified as 'excluded and partially excluded areas' and special laws were made for protecting the interests of the tribals.

The British attempted to have classified information about the tribals. Census operations were conducted in the tribal areas. In the Census Report of 1891 under the category of 'Agricultural and Pastoral Castes' a sub-group of forest tribes was formed. In the Census Report of 1901 they were classified as 'Animists' and in 1911 the classification was 'Tribal Animists or people following tribal religion'. In the Census Report of 1921 they were specified as 'Hill and Forest Tribes'. In 1931 Census they were described as 'Primitive Tribes'. The Govt. of India Act 1935 specified

the tribal population as 'Backward Tribes'. However, in the Census Report of 1941 they were described as 'Tribes' only.

The term 'tribe' generally means an ethnic group, geographically isolated or semi-isolated identified with one particular territory and having distinct social, economic and cultural traditions and practices. This typology according to the western scholars has undergone change in the Indian context particularly in the post-independence period.

Under the Constitution of India certain tribes have been specified as the Scheduled Tribes. The main criteria adopted for specifying communities as the Scheduled Tribes include-

- i) Traditional occupation of a definite geographical area.
- ii) Distinctive culture which includes whole spectrum of tribal way of life i.e. language, customs, traditions, religious beliefs, arts and crafts etc.
- iii) Primitive traits depicting occupational pattern, economy etc. and,
- iv) Lack of educational and technological development.

During the debate in the Constituent assembly Shri Jaipalsing had favoured the use of the term 'Adibasi' instead of Scheduled Tribes. However, this was not accepted on the grounds that the word 'Adibasi' was a general term without specific legal de jure connotation.

The concept of tribe has undergone a change from that of a political unit of olden days to a group of people identified with poverty, and backwardness. Centuries old exploitation and oppression has resulted in a complete loss of their nerves. It is difficult to

reconcile their glorious past with the present state of misery. The Adibasis have been enumerated/grouped together as Scheduled Tribes under the Constitution, after the Independence. The tribals certainly want to maintain their separate identity and would like to be called the Adibasis irrespective of their Constitutional status as the Scheduled Tribes. The Scheduled Tribes have been occupying compact areas which are generally hilly and undulating terrain.

Despite the fact that arranging the population of India in its chronological sequence of appearance on this sub continent and its racial order is almost impossible task, it is a well recognised fact that the tribals are Adivasis/Adibasis i.e. indigenous people. Prof. S.C.Dube, while discussing the characteristics of tribes, has stated that "their roots in the soil, date back from early period."

The terms Adivasis/Adibasis common in India certainly carry the connotation-INDIGENOUS PEOPLE.

In the light of the above discussion, it is felt that India should participate in the celebration of the International year of World's Indigenous people.

Consideration of the proceeding under ILO Convention 169; fulfilment of the requirement under article 19 of the Constitution of ILO, and the change in the provision of the existing convention 107 lies in the perview of the parliament.

Relevant Contents of 107/57 & 169/89

ILO Convention 107/57 : While seeking to protect indigenous populations, sought to achieve their 'integration'.

ILO Convention - 169 of 1989 :-

The Right of indigenous population to be different. It asks Govts. to recognise the aspirations of indigenous and tribal people to exercise control over their own institutions and ways of life, and promote full realisations of the social, economic and cultural rights of such people with respect for their social and cultural identity, their customs, their traditions and their institutions.

Among the other rights, the ILO convention recognises the right of ownership and possession of lands traditionally occupied by indigenous populations, as also the right to natural resources in respect of these lands.

Article 1 of this convention says "self identification as indigenous or tribal shall be regarded as a fundamental criterion for determinating the groups to which the provision of this convention apply".

However, there is a need to be cautious regarding the contents of Article 1 of this convention, in the light of the fact that there is a multitude of non-tribals posing themselves as belonging to the tribal community. It is felt that - The Ministry of Welfare should set up a high level Committee to review to extent and nature of the problem in different States. Such a review may help in taking measures for preventing the non-tribals from posing themselves as belonging to tribal communities and robbing the benefits and concessions meant for the tribal/indigenous people.

In a way, the Govt. of India's policy for tribal development in fact integrates the recommendations of both 107/57 and 169/89 at least to a certain extent.

THE PROBLEM OF PSEUDO TRIBALS IN MAHARASHTRA

Dr. Lakshminarayana,
Professor (Public Administration)
Deptt. of Political Science,
Shivaji University
Kolhapur.

Introduction :

Ever since the special facilities, protection and concessions granted to the Scheduled Tribes under Article 342 of the Constitution of India, both the Central and State Governments are implementing number of plans and programmes for the upliftment of this down trodden community with a view to achieve the laudable ideals enshrined in our constitution i.e., Justice, -Social, economic and political. However, these concessions and benefits are grabbed by non-tribal communities who pretend themselves as tribals. At this juncture one should carefully note that the problem of pseudo tribals is not only confined to Maharashtra but also engulfs many other States and Union Territories as well. Hence its implications on tribals deserves careful study. The problem is further aggravated due to removal of area restrictions in 1976. In this Paper a modest attempt is made to analyse the problems encountered by the State of Maharashtra and its implications on tribal development in general.

Genesis of the problem :

Prior to independence certain concessions were granted to different sections of the Backward Classes (divided into three Classes) under the British rule. These concessions under the then Bombay Government were regulated by the Parliamentary Act of 1935. Under Article 342 of the Constitution of India

***This Paper is a modified version presented at the Workshop held at N.I.R.D. Hyderabad on 'Rural Tensions in India - Nature, Causes and Remedies (18-21 March 1992). I am highly indebted to Sri K.K. Nayudu, I.A.S. Director, Shri S.V. Deshmukh, Assistant Commissioner- Cum- Chief Research Officer, Shri John S. Gaikwad, Lecturer at Tribal Research and Training Institute, Pune for permitting me to discuss this problem and also providing relevant materials for preparing this Paper.**

the first Presidential order notifying the Scheduled Tribes was issued in the year 1950. Here one should carefully note that Article 342(1) do not define what is a tribe or a tribal community. It reads :-

“..... The President may with respect to any state or Union Territory and where it is a State after consultation with the Governor thereof, by public notification, specify the tribes or tribal communities or parts or groups within tribes or tribal communities, which shall **for the purpose of the Constitution be deemed to be the Scheduled Tribes in relation to that State or Union Territory as the case may be.** (Italics mine).

This clearly suggests that the problem still persists. Moreover, what qualifies an area to be designated as tribal area is, again, an indefinite proposition.² For example, in Khed Taluka of Pune District there are 57 villages in which Mahadav Koli/Dongar Koli, Thakar, Kathodi/Katkari (a primitive tribal community) have their habitat comprising about 11,000 in number. However, these habitats in Khed Taluka are not included in the Scheduled Areas.

However, on the basis of 'description' of tribal communities in India by the anthropologists the Government of India approved the following norms for determining the tribe. They are:- (a) Primitive traits,

(b) Distinct culture, (c) Geographical isolation, (d) Shyness of contact and backwardness.³ In other words, on the aforementioned two questions the problem of pseudo tribals revolves.

On the basis of norms stated above, tribal communities are given special facilities and protection. The Government of India as well as the State Governments have been implementing various schemes for the upliftment of Scheduled Tribes. Among them, (1) Reservation in Government Service, reservations in promotions, (2) grant of free scholarship, reservation in educational institutions viz., Engineering, Medical and other technical institutions of higher learning etc. These concessions were being granted on

the basis of a Caste Certificate obtained by the concerned from the competent authority. Other benefits like higher rate of subsidy, free electric motor pump sets/oil engines to name only a few are provided. Unfortunately, these benefits are grabbed by the persons who do not belong to scheduled tribes and governmental machinery is flooded with complaints. In spite of repeated instructions in 1953, 1975 and 1979, the Caste Certificates were issued and are being issued to persons who do not belong to Scheduled Tribes. This problem is further aggravated due to similarities in nomenclature. In Maharashtra there are number of non-tribal castes/communities whose name is similar to that of a tribe. A glance at the Table below makes this point amply clear.

TABLE No. 1
Showing similarities in name of non-tribal castes and Tribal communities

Non-tribal Castes	Tribal Communities
Koli (including Son Koli, Suryawanshi Koli, Vaiti Koli etc.)	Mahadeo Koli, Tokre Malhar Koli,
Dhangar	Dhanwar, Dhangad
Thakur (including Bhat, Brhambhat Thakur, Kshatriya Thakur, Rajput Thakur, Sindhi Thakur, Maratha thakur, Pardeshi Thakur etc.)	Thakur/Thakar, Ka Thakur Thakar/Ma Thakur/Ma Thakar
Mana (including Kunbi Mana Badkai Mana, Kshatriya Mana, Mane)	Mana (sub-tribe of Gond Tribe)
Govari	Gond-Gowari
Munurwar/Mannerwar	Mannerwarlu
Koshti/Halba Koshti	Halba/Halbi

Efforts of the State Government :

To look into the matter of streamlining the procedure regarding issuance of Caste Certificates the Government of Maharashtra constituted a committee in July 1980. As a result of this, it is directed that the students claiming admission against reserved seats be given provisional admission and their caste certificates be scrutinised by the Director of Social Welfare. Another High Power Committee was constituted in June 1983 headed by the Minister for Tribal Development Department. The terms of reference to the Committee were as follows :-

- (a) "Procedure to be evolved for verification of caste certificates and to decide the genuineness of the candidate;
- (b) To consolidate instructions issued from time to time and to reform them into rules;
- (c) To prepare guidelines indicating traits, characteristics of various Scheduled Tribes so as to understand the difference between a tribe and a caste, particularly to differentiate a caste of similar nomenclature from that of a tribe'.⁴

As a result of the recommendations made by this Committee in January 1985 a separate Scrutiny Committee 'exclusively' for the Scheduled Tribes has been constituted. This suggests that for about 40 years after our independence till 1979 there was no verification of caste certificates, procedures regarding issuing caste certificates were not streamlined and there was no separate scrutiny committee for S.Ts. in Maharashtra. Obviously, many pseudo tribals grabbed the benefits meant for tribals. This committee consists of Director (Chairman), Chief Research officer (Member) and Deputy Director (Member-Secretary) of the Tribal Research and Training Institute, Pune. There is also provision for appeal and

review of the decisions of the Scrutiny Committee by the Government, if the aggrieved candidate approach the concerned appellate authorities.

Manipulation or Fabrication of Record :⁵

As we know that in the stratification of caste system, there are several castes and each main caste is generally having certain sub-castes. The people belonging to such sub-castes, because of similarity in name (of their caste) with that of Scheduled Tribe mentioned in the Schedule started mentioning their sub-caste in the school and other allied records instead of mentioning their main caste and disowning any affiliation with the main caste. As we have noted earlier there are certain castes which are having partial similarity in name to that of Scheduled Tribes mentioned in the Schedule. The people belonging to such caste/s started mentioning their caste similar to that of S.Ts. by way of adding or subtracting certain alphabets in their caste names. Initially, such efforts were on individual basis or at the most on the basis of family as a unit. Now organised community movements are started and united efforts were made and being made to derive concessions of the Scheduled Tribes for the entire caste.

Need for a New Order :

Due to removal of area restrictions in 1976 it became further easier for the non-tribal people having their cast names similar to that of S.Ts. to pretend themselves as S.Ts. Because of removal of area restriction the criteria of original habitat does not remain effective. Till 1992, only the validity of the claim to belong to a particular tribe was examined by the Scrutiny Committee. Now, a distinction is made between the validity of the caste certificate as distinguished from the validity of the claim to belong to a particular Scheduled Tribe is made. The necessity for such distinction is made very clear in the Order recently passed by the Scrutiny Committee in Maharashtra. It reads :-

“3. Anyone who advances the claim of belonging to a Scheduled Tribe must necessarily prove that :-

- (a) He/she belongs to a tribe which is included in the Presidential Order under Article 342 of the Constitution;
- (b) That he/she or his/her forefathers should they be living, at the time of applying for the issuance of a caste certificate, in an area which is outside the Scheduled Areas, originally came from the Scheduled Area where the said tribe has been scheduled in the Presidential Order under Article 244 of the Constitution viz. Constitution Order No.C.O.9 and No C.O.251.E. the Scheduled Areas (Part 'A' States) order, 1950 and the Scheduled Areas (Part 'B' States) Order, 1950 respectively.

An impression appears to have gained ground that as a consequence of coming into force of Scheduled Caste and Scheduled Tribes (Amendment) Order.1976 all restrictions as regards area have been removed. This impression is correct in so far as the concessions and privileges to which citizens belonging to Scheduled Tribes are concerned. Under the existing scheme of things, the claim of being a member of a Scheduled Tribe alone is related to the Scheduled Area; that once the claim is established such a person, shall be entitled to all the concessions and privileges throughout the State without let or hindrance is indisputable. The claim, however, must be determined with reference to the mandatory ingredients indicated in the preceding paragraph. The former is a logical sequel of the latter; the two issues are however distinct. This distinction can be obliterated only at the peril of committing a grave Constitutional impriority. This has been made abundantly clear in Government of India's letter dated 22nd March 1977.

Since functional jurisdiction becomes operative only in relation to territorial jurisdiction; only Magistrates having jurisdiction in the Scheduled Areas are competent to issue tribe certificates and not the Magistrates having jurisdiction in the areas where the claimant is ordinarily resident; irrespective of whether such area is a Scheduled Area or not. This dubious deviation is; bereft of any sanctity in law, more particularly in view of the fact that what is envisaged is that while the evidence must continue to be related to the Scheduled Areas; such evidence shall be examined by a Magistrate having jurisdiction in the area where the claimant is ordinarily resident. This has produced results which are truly bizzare. It is a matter of record that this Institute has found 40% of the claims referred to it for scrutiny to be untenable.

It has been held by the Hon'ble Supreme Court that :- 'No Authority, much less a - quasi-judicial Authority, can confer jurisdiction on itself by deciding a jurisdictional fact wrongly.' (AIR1973SC 1362,1363).

In all these cases the certificate has been issued by Executive Magistrate of the areas where the claimant is ordinarily resident; the place of such residence being outside the Scheduled Area set out in the Constitutional Order No. C.O.9 of 26th January 1950 (Part 'A' States) and the Constitutional Order No. C.O,26 of 7th December, 1950 (Part 'B' States) and, therefore, in the result the caste certificate listed in Annexure 'A' is held to be invalid; whether the claim is valid or not will have to be examined de nove by the Magistrate competent to issue such certificate.”

This makes it clear how grave the problem of pseudo tribals is. The competent authorities in Tribal Research and Training Institute Pune, when questioned observed that the Executive Magistrates are not aware of this problem to the extent caste verification cell at T.R. & T.I., Pune expects. This has two phases :

PHASE I

(a) Till 1981, the issue was governed by issuing instructions to Executive Magistrates who are competent to issue caste certificates. These instructions are solely restricted or confined to the issuance of caste certificate. For the first time, verification by the Scrutiny Committee is made applicable in 1981. As it was the beginning for Scrutiny Committee a detailed procedure was not evolved. Today also due to this technical difficulty i.e. lack of detailed procedure in High Court (on the floor of the judiciary) on the basis of technical grounds only pseudo tribals still continue to enjoy the concessions and pretending themselves as genuine tribals. For this, the State Government is also partially responsible. For example, when persons of Thakur community which is included in the Scheduled Caste list approached the State Government, either due to wrong perception or lack of understanding by the concerned authorities, replied to such persons that Thakur community is included in S.T. list. (see, similarities in nomenclature in Table No.1).

In Maharashtra, out of 47 listed under S.T. Category due to political pressure or otherwise separate Circulars or resolutions are issued which created complications to the Governmental machinery. The matter became so hot in the case of Koshti caste which includes a Sub-caste Halba/ Halbi which is a tribe. The population of Koshti caste is around 5-6 lakhs in Nagpur only. From this point of view Census figures are of no use. It seems that the State Government appears to support a caste that is Koshti. Same thing happened in the case of Mahadeo Koli tribe and the caste/sub-castes which have similar nomenclature (see, Table No.1). As a result of organised agitations by pseudo tribals the State Government through T.R. & T.I., Pune launched a Research Project regarding Mahadeo Koli and Thakar Tribes (1992) and the Government of Maharashtra

had constituted an EXPERT COMMITTEE on the Halba/Halbi - Koshti problem in the State of Maharashtra in 1985. Both the Reports conclusively noted that the castes/sub-castes which are having similar nomenclature with tribes are not tribes at all⁷ and their claim to benefits deprive the genuine tribals to obtain such benefits.

(b) The concessions were granted on the face value of caste certificate and the I order of 1950 till the making of scrutiny of caste certificate applicable i.e., 1981. Since 1950 to 1981 most of the non-tribals robbed the benefits meant for genuine tribals. The most important point to be noted is after 1981 when the progeny of these pseudo tribals came before the Scrutiny Committee it is very difficult for the Scrutiny Committee to disqualify the sons/daughters claim because of his parent's pseudo tribal status. It involves the principle of law of Estoppel. Pseudo tribals try to take benefits of law of Estoppel and argue that when the Government has accepted that our parents are tribals on what grounds now the Government change its arguments and deny the legitimate benefits to us. i.e., their sons and daughters. Hence, though the claims are not genuine it is very difficult for the Government to prove it before the Court of law.

PHASE II

In this phase, scrutiny of the claim is involved. Scrutiny is mainly based on Government Resolutions, circulars, letters etc. Though the resolutions and circulars are treated as a part of law at the same time it does not give any legal stand to the Scrutiny Committee. This creates a hurdle in the working of the Scrutiny Committee even at the time of calling the candidate for hearing and recording his statements etc. If the candidate deliberately absents himself from the interview the Scrutiny Committee cannot take any action from legal point of view and obviously its ex parte decisions

do not stand in the court of law. Moreover, such decisions do not fetch the desired results i.e., sorting out the pseudo tribals. Now, it is very necessary to fill up this gap. To do so, a separate law should be passed which should cover the objective of verification in all aspects. This law should be passed either by the Government of India or by the State Government.⁹

Political implications :

The political implications of this problem are far reaching. In cities like Nagpur a pseudo tribal can stand for election and get himself elected to a seat reserved for S.T. Because the nomination forms are accepted merely on the basis of their declaration before the Returning officer. 'There are certain pockets, wards or Zilla Parishad constituencies in which the population of pseudo tribals is more. From such constituencies the nomination forms remain unchallenged so far as the caste claim is concerned and these non-tribals are elected as tribal candidates. Even if defeated candidates prefer the appeal against the successful candidates they do not become successful in litigation on the technical grounds that the nomination form was not challenged at the appropriate time and secondly it becomes very difficult for a layman to prove that the candidate so elected does not belong to scheduled tribe. However, at the time of scrutiny the candidate take resort of such documents and such documents are assigned probative value of evidence by the concerned authorities.'¹⁰ Such candidates if elected will obviously indulge in helping their pseudo tribal brethren and not the genuine tribals for perpetuating their political gain. To put in nut shell tackling the problem of pseudo tribals in Maharashtra is similar to that of disturbing the hornet's nest. It throws up such important and embarrassing questions like :-

- (1) What is the litmus test laid down in the Constitution itself regarding one's

claim to be a tribal beyond doubt or dispute ?

- (2) If such a litmus test does indeed exist, then
- (3) How is that pseudo tribals have not merely infiltrated the ranks of tribals but have usurped or grabbed all the privileges and concessions of the genuine tribals.

Since the answer to question (1) and (2) do not exist or are not definite/inconclusive or vague, the problems defies a clearcut solution and continue to persist like cancer.

So far as question No.3 is concerned, school records are manipulated in the beginning itself or at a time pseudo tribal became aware of the meaning of concessions and facilities accorded to the tribals. Hence, a fraud is committed on the Constitution of India by pseudo tribals and this point is supported by the State, Tribal Research and Training Institute, Pune, 1990, Table No.2

From this Table it is very clear that variation in population is on a very large scale. However, there is no scientific explanation provided so far about this matter. This steep rise in population is due to the organised tactics employed by pseudo tribals at the time of enumeration. This can be indirectly illustrated by the fact that literacy level of tribals in Maharashtra is 7.21 in 1961 and 11.74 in 1971 & 22.29 in 1981. However, it is interesting to note that the registration of tribal youth for employment, ranged from 7212 in 1971 to that of 18,132 in 1983-84, average being 12,635 for 14 years. Here, the question arises, if the literacy rate is so low how is it that there is a large number of tribal youths registered for employment. This suggests that all along pseudo tribals are reaping the benefits.

This point is further supported by heavy increase in tribal population figures when compared to 1951, 1961, 1971 to that of 1981 Census figure in many of the States like Andhra Pradesh, Karnataka, Tamil Nadu and Maharashtra to name only a few.¹² In the case of Maharashtra we witness a large scale variation in population of Scheduled

Tribes Communities between the decades of 1971-1981. Table No.2 illustrates this points.

From this Table it is very clear that variation in population is on a very large scale. However, there is no scientific explanation provided so far about this matter. This steep rise in population is due to the organised tactics employed by pseudo tribals at the time of enumeration.

TABLE No.2
Population of Tribes in Maharashtra in 1971 and 1981

Name of Tribe	Population		variation
	1971	1981	
Andh	76,147	231,871	204.50
Bhil	678,750	993,074	46.71
Dhanka, Tadavi Valvi	53,649	55,880	4.16
Dhandia	9,936	10,980	10.51
Dubla, Talavia and Halpati	12,474	16,009	28.42
Gamit, Gamta, Gavit, Padvi	128,831	110,828	-13.98
Gond, Rajgond, Arakh	331,798	1162,735	250.43
Halba, Halbi	7,205	242,819	3270.14
Kathodi, Katkari	146,785	174,602	18.95
Kokna, Kokni, Kunka	264,009	352,932	33.68
Kolam, Mannervarlu	56,061	118,073	110.62
Koli, Dhor, Mannervarlu	43,528	77,435	77.90
Koli Mahadev, Dongar Koli,	339,885	787,448	131.70
Koli Malhar	99,613	177,367	78.06
Korku, Bopchi, Mousai	67,742	115,974	71.20
Naikda, Nayaka	9,315	35,053	276.31
Pardhan, Pathari, Sarbti	50,910	98,585	93.64
Pardhi-Advichineher	24,956	95,115	281.13
Thakur, Thakar	178,805	323,191	80.75
Warli	293,931	361,271	22.51
Population of tribes having less than 5,000 members	79,949	555,936	595.36
Total	2954,249	5772,038	95.38

Source : Tribal Population and Growth and its Distortion in Maharashtra State, Tribal Research and Training Institute Pune, 1990 Table No. 8

Suggestions :

Taking into consideration the very limited scope of the Scrutiny Committee, it needs to be mentioned that the scope of the scrutiny needs to be expanded to make it applicable from 10th Std. onwards in educational matters. This would be in consonance with the directives given by the Hon'ble Supreme Court in the case of State of Maharashtra V/s Abhay. It should be made applicable in all matters in which the concessions are claimed on the basis of Tribe Certificate ¹³ The authority to issue Caste/Tribe Certificate should be vested only in the Magistrates having jurisdiction in the Scheduled Areas and not with those where a person who claims to be a tribal is an ordinary resident. Before issuing such certificates, Competent Authorities should examine the matter very carefully. For this purpose in Maharashtra a few vigilance officers may be appointed and trained in Tribal Research and Training Institute, Pune or at places which is suitable for such training purposes. This will to some extent check the enthusiasm of pseudo tribals to grab the benefits which are meant for tribals.

NOTES AND REFERENCES

1. Mehta S.M., Constitution of India and Ammendment Acts (New Delhi, Deep & Deep, 1990), P. 118
2. Sohoni S.V., Foreward to Dr Lakshminarayana's Book-Appro-aches and Strategies for Tribal Development in Maharashtra (Pune ,Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Oct. 1990), P i
3. Dëshmukh S.V. 'Scrutiny of Scheduled Certificates : why and How ? in T.R. and T.I.,Pune , Tribal Research Bulletin Vol. X. No. II, March 1988 P.18
4. Ibid., P.19
5. Ibid., PP. 22-23
6. Extract from the Order passed by the Scrutiny Committee Government of Maharashtra (Oct. 1991), (Mimeo), PP. 3-5
7. Maharashtra Shashan, Joshi Sitaram, Maharashtraeel Anu-soochita Jamaateeshi Namasadrush Asanarya kahi jati - Samshodhan Ahwal (in Marathi, Mimeo), 1992 and also see, Government of Maharashtra (T.D.D), Report of the Expert Committee on the Halba/Halba Kosti problem in the State of Maharashtra (Mimeo, 1985)
8. On the basis of my discussion with the Chief Research officer, Tribal Research & Training Institute, Pune on 18/1/1992
9. Dëshmukh S.V., Op.cit. P.27
10. Ibid.,
11. Government of Maharashtra, Annual Report on the Administration of Scheduled Areas in Maharashtra State for the year 1970-71, 1971-72 , 1972-73, 1973-74, 1974-75,1975-76, 1976-77, 1977-78, 1978-79, 1979-80, 1980-81, 1981-82, 1982-83, 1983-84 (14 Reports)
12. Gaikwad John S. A Demographic Profile of Tribals in Maharashtra State in Tribal Research Bulletin, Vol. IX No. 1 Sept. 1986, PP. 16-27
13. Kulkarni Sharad, Distortion of Census Data on Scheduled Tribes (E.P.W.,Jan.2.1991) PP.205-208.
14. Dëshmukh S.V. Op.cit. p.27

WOMEN'S STATUS AND EDUCATION AND THEIR ROLE IN TRIBAL DEVELOPMENT

(with special reference to
Kinnaur of Himachal Pradesh)

Dr. (Mrs.) Lippi Mukhopadhyay

Introduction

Women have a significant role in tribal economy and society. The tribal population in India is 52 million according to 1981 census. While the ratio of male and female workers to the general population of the country is 5:1, it is 3:1 for the tribal population. Among the non-tribal women 11.9% are workers and among tribal women 20.7% are workers. Taking into account the different factors of production it appears that tribal women are predominantly labourers. Among the tribes practising settled agriculture land is, by and large, controlled by males. Apart from the matrilineal tribes of north-east India, women are debarred from inheriting land by customary law. Secondly, in the case of settled agriculture cultivation is a family effort rather than a community enterprises. Thirdly, these tribal communities do not live in isolation. The sphere of interaction with other ethnic groups, both tribal and non-tribal, is wider and there is a wide network of social relationship with other ethnic groups. In course of this culture contact over the centuries it is not unlikely that there has come about role specialization of the sexes along the same line as among the non-tribal peasantry in course of acculturation. For example the women among the Santhal, Ho, Oraon, Munda, do the transplanting, weeding, reaping, husking, etc. as the other peasant women living in the same area do, while the men plough, watch in the fields at night, through, etc. Among the Mishmis of Arunachal Pradesh, apart from Agriculture, women play a major role in the collection of roots and tubers which supplement the family diet. Women control the granary and stores and look after the livestock.

In comparison to the non-tribal women, tribal women start earning at an earlier age and continue till later. This potentiality for economic independence among the tribal women of the Tea Gardens appears to have loosened the bonds of tradition and social control to some extent. The paternal figures seem to have less control over the entire family as such. Cases of violation of traditional norms with regard to regulation of sex are more frequent.

Education of Scheduled Tribes is of utmost important in order to bring them up to a reasonable level of social and economic development. The literacy rates of Scheduled Tribes and Scheduled Castes are very low being 16.35% and 21.38% respectively as compared to the literacy rate of the general population excluding SCs/STs which is 41.30% as per the 1981 Census.

Education is the key to development. It can broaden the world view of tribals, equipping them to meet the present day challenges. Education can be an input for their economic development; it can also build in the inner strength of tribal communities.

Objectives

The main aim of the present study is to determine the changing status of tribal women and improvement in the level of education of the Kinnaur women of Himachal Pradesh. From a general conception of the role and status of women of different ethnic groups in different regions we tried to visualise the comparative dimensions of the status and role of tribal women in India. It is generally agreed that the social and economic status of tribal women is high as compared to caste Hindu women and the role of tribal women is more significant in the context of production, exchange and economic decision-making. Recent exposure of a tribal region to the outside world has created complex problem of a culture change. The exposure has resulted in blindly copying some of the practices prevalent in caste Hindu

societies. The most evident practices are expensive marriages, transition from bride price to dowry and apparent neglect of girl child. Kinnaur region of Himachal Pradesh is on the threshold of so-called modernity. The process of a cultururation, the culture contact with the great tradition or the dominant caste Hindu tradition is visibly evident in some of the changing , social economic and political structure and function of the society.

The economic upswing, exposure to the outside world and spread of education have kindled a new urge among tribal women in Himachal Pradesh to put an end to the centuries of subjugation in the man-dominated society and acquire a better status. While the women in the country enjoy equal right to property, those in the tribal district of Kinnaur continue to be denied this right under the customary tribal laws. Though the property ownership, inheritance, marriage and other issues are decided by the males arbitrarily in the tribal society, the main brunt of the developing tribal economy, however, is borne by women.

The National Scene

A general review of the education scene in the country brings out that the tribal areas stand at a much lower level in terms of literacy and enrolment of school-going children compared to the other areas. The level of economic development of these regions is also considerable lower. Thus, whereas the tasks in relation to economic development in these areas are much heavier, the basic tools available are quite weak. Therefore, education becomes a crucial element for achieving a faster pace of development of these areas.

In the five Year plans special provision were made for educational development of scheduled tribes. Direct educational incentives like free scholarships, stipends, hostel facilities, material aids in shape of stationery, books uniforms etc. have contributed to increased enrolment of scheduled tribes in various stages of education as also in increase of literacy.

With the efforts made so far, a comparison of progress of percentage of literacy during the past five decades is instructive.

		Total literacy percentage	ST literacy percentage
1931	Census	07.50	0.75
1961	Census	28.29	8.54
1971	Census	34.50	11.29
1981	Census	36.20	16.35

Between 1931-72, the disparity between the national literacy and ST literacy percentage continued to grow, while in the decade 1971-81, it has come down somewhat as compared to the gap in the decade 1961-71. Nevertheless, one fails to notice the painfully slow progress that tribal education has been making.

It is a paradox, however, that the highest

female literacy rate (i.e., above national average) is amongst tribal women as well as the lowest literacy rates. While the national average female literacy rate is 29.51 per cent in 1991, that ST females is only 8.04 per cent. Of 414 tribes listed by MHA from 1971 Census data, there were 72 tribes whose females had below 1 per cent literacy. The largest number of such tribes/sub-tribes are in Arunachal Pradesh (23) followed by Madhya Pradesh (21) and Orissa

(15). Also, Arunachal Pradesh accounts for 33 tribes whose female literacy rate is between 1 per cent to 5 per cent followed by Orissa (32) and Madhya Pradesh, West Bengal (18), Bihar(17), Maharashtra(14), and Andhra Pradesh (14). And, yet the highest female literacy rate is that of Mizoram woman which is 55.12 per cent, well above the national average. The lowest literacy amongst tribal females is that of the Mina 0.57 per cent. The main reason for such variation is that the tribal people are not a homogeneous group although they go by the generic name of Scheduled Tribes. They are diverse not only ethnically linguistically, geographically but also have had different historical experiences.

Review of Literature

There had been a number of studies relating to the status and role of woman in developed and underdeveloped countries. Ralph Linton, the eminent American anthropologist, treated role as the more dynamic aspect of status. And within this perspective status and role cannot be dissociated, in the status-role situation, according to Linton (1936), there are always meaningful others whose approval is sought by conformity to their shared understandings and who, in turn, provide a variety of gratifications for the well-socialized individual. Talcott Parsons (1951) terms this omnipresent process as complementarity of expectations. Focusing on primitive women, including the tribal ones, Robert Lowie (1948: 230) conceptualized status in respect of four things: 'the actual treatment obtained, legal status, opportunities for social participation and character'. According to Bronislaw Malinowski (1920: 20) one can assess and analyse the status of women in tribal society 'after taking into consideration the mutual duties between the sexes and the safeguards provided for the protection of each sex against the highhandedness of other'. Here, the word 'status' is largely used as a synonym for role. Some others include types of taboos,

opportunity for work and contribution to the household economy, while conceiving of status. But then it is further argued that the existence of certain rights, in principle, does not necessarily imply higher status. No less important are the practical implications and manifestations. In this regard Robert Lowie (1953: 194) rightly remarked that 'neither superstitious sentiments nor men's physical superiority have produced a greater debarment of primitive women, that she is generally well treated and able to influence masculine decisions regardless of all theory as to her inferiority or impurity; and it is precisely among some of the rudest people that she enjoys practical equality with her mate'.

Writing on the Chenchu, Haimendorf (1943: 159) states that 'husband and wife are for all practical purposes partners with equal rights and their property is jointly owned, nominally everything belongs to men except those personal belongings a wife acquired from her parents'. While writing on the Garasia women, Dave (1960: 27) states, 'If the Garasia women are forced to marry a particular man they do not like, they have their own way by running away from the husband's house and securing the divorce later. If they are charged of infidelity or any social irregularity by the husband, they have full freedom to explain their case personally before the Panchas'. J.H. Hutton makes it categorically clear that Sema Naga women enjoy a high social status. Marriages among them are convenience-based, and a girl is never married against her will. She is given a good treatment by the husband in whose house she occupies a high position. Men and women are taken as equal partners in family life, including economic pursuits, among the Lambada and the Ranjara. The husband's authority is largely curtailed among the matrilineal Khasi. A woman's initiative is foremost in family affairs. Again the women command a high respect and freedom in the

case of the polyandrous tribes of Lahaul, Spiti, Ladakh, Kinnaur and Arunachal Pradesh.

Writing on the impact of industrialisation among the Santhals of Chittaranjan, Das Gupta has given statistics of 161 families consisting of 514 working persons distributed in four villages near Chittaranjan which include persons who had been displaced on account of the Chittaranjan Locomotive Works. According to this survey 42.4 per cent of this working population are in agriculture of which 72.4 percent are females. Explaining this he says, 'As the males become engaged in different types of work related to the industry, agriculture has been vested mainly in the womenfolk' (Das Gupta: 1964, p.94).

Subramanian states that plantations provide considerable employment to women in India. The most important area for tea plantations is Assam (Subramanian: 1977). Subramanian has pointed out, 'In certain fields of employment like plantation and agriculture, women have traditionally played a role almost as big as that of men. In plantation, for instance, the basis of recruitment and employment has always been the family. Not only women but children over a certain age are permitted and even expected to work. Necessarily the proportion of women in plantation labour has always been high' (Subramanian: 1977-30).

Vidyarthi's sample from Hatia (1970: 174-5) show that the range of age structure is wider among the tribal women labour than their non-tribal counterpart. They start working at an earlier age of 55 years. They commute to the family income 89.34% of his sample of tribal women do not keep any separate account of their own earnings.

The Region and Socio-economic Development

Kinnaur, bonded on the east by the Nagri region of Western Tibet, comprising Chini tehsil and fourteen villages of Rampur tehsil of

the than Mahasu district which now forms a part of Simla district. The district is separated from Tibet by the Zadskar Mountains the Dhaula Dhar range of mountains forms its southern boundary and it separates Uttar Kashi district of Uttar Pradesh and Rohra tehsil of Simla district from it.

It has three sub-divisions: Nichar, Kalpa and Poo. Michar Sub-division contains Nichar tehsil only while Kalpa Sub-division contains Kalpa and Sangla tehsil. Poo Sub-division consists of three tehsil of Morang, Poo, and Hangrang sub- tehsil. The district has 77 villages and Sangla is the second biggest village of the district having a population of 2,504. The district has no urban areas at all.

The Sangla Valley is the most beautiful and romantic in Kinnaur district. The length of the river in the valley is about ninety five kilometers. On either side of the course are situated most of the important villages of this district. The valley is richly cultivated. It has green pasture lands on both the sides and the meadows nearer the valley are full of flowers and fruit trees. At the head of the river lies the lofty Chung Sakhago Pass. The upper part of the valley, almost half of its total length and upto the village Chit Kul, there are barren ranges covered with snow all the year round.

Kinnaur, due to geographical situation has a long winter from Oct. to May, the snowy season, and a short summer from June to Sept. From April to May is spring and from Sept. to Oct. is autumn. It has two distinct climatic zones the wet and the arid. Only the area South of the great Himalaya receives monsoon rains.

A women in Kinnaur enjoys a unique position. She is not only the keeper of her hearth but contributed equally, if not more to outside world. She is an equal partner in dances and takes a leading part in the folk songs. In practice

women work very hard and form constant exposure to the certain strain from physical work and weather, soon look much older in appearance than the men. They do all the laborious work, such as carrying leads, weeding and harvesting the crops, carrying water, cooking food etc. In fact, in agricultural operations they do all the work except ploughing. People in the upper regions are priest ridden to a great extent by their laugas.

Rahja, as marriage is popularly called here is settled much earlier while boys and girls remain very young. Settlement of the marriage is done by offering a piece of cloth (Khatak) and a bottle of liquor by the father of the bridegroom. If these offerings are accepted by the father of the bride, the marriage is considered as settled. In this type of marriage money also plays an important role. It seems to be extraordinary feature of their marriage system. The standard and legal marriage is known as Janetany or Janekang in Kinnaur. In this form of marriage a suitable bride is looked for by the parents of boy and then the negotiations are opened with the girl's parent seem agreeable to be proposal, two persons called majomi (go-between) carry a bottle of liquor and in some case, generally five rupees as token gifts and go to the girl's parents to settle the marriage. Acceptance of the proposal is followed by an offering to the family deity or the village deity, and, in some places, a token item of ornament is left behind by the middleman. After this a marriage date is fixed in consultation with a lama or the village priest, then marriage takes place in bride's house bridegroom party stays there for two feasts (evening and morning).

According to Scheduled Castes and Scheduled Tribes Orders (Amendment) Act, 1976 following tribes of this region were considered Scheduled Tribes :

1. Bhot, Bodh
2. Gaddi
3. Gugjar
4. Jad, Lamba, Khampa
5. Kannaura, Kinnara
6. Lahaula
7. Panguala
8. Sangla

Though animal husbandry had been and still one of the main profession of great importance and considered pillar of the tribal economy. Livestock, especially sheep and goats have played a dominant role here. Besides yielding wool, goats hair, milk, manure and meat, these sheep and goats were used as beasts of burden for carrying goods across high passes often snow covered and to the plains of Punjab in earlier times. They had the flourishing track with Western Tibet and Ladakh until the beginning of 60s. Particularly in wool, pashmina, goats and sheeps through a barter system.

Fieldwork and Village Study

The field work was carried in May-June 1990 in and around Rakchham village of Sangla Tehsil of Kinnaur districts covers a total area of 194 hectares. In Rakchham village there are 128 household. The total population of the village is 659 out of which 340 are male and 319 are females. The scheduled tribe population in the village is 561 out of which 214 are males and 347 are females. Total Number of literate persons in the village are 242. Main occupation in the village is agriculture. Approximately 70% of the total population are engaged in agricultural activities. Some five families are engaged in household industry like shawl making, wooden implements etc.

It was observed that there is an improvement in the status of tribal women of Rakhham village along with the process of

economic development. Introduction of primary schools, primary health centre, has augmented the status of tribal women. There is growing awareness for the need of education. The total number of literate persons in the village is 242 out of which 132 are male and 110 are female. Drop out of girls students from the elementary level has decreased significantly because of development of transport many tribal women have gone to towns and cities for higher education. After education they have taken up employment as clerk, accountant, nurse and school teacher. An interesting case was that of Lachmi who was married at an early age but through her seer per as viarance joint school, took to nurse's training and is now working as a nurse in the primary health centre at Raksham. She has only two children, both girls and husband is working in a far away place, Hissar in Haryana.

Adult education programme is having significant effect on the awareness regarding health, education, environment and social structure. The extension network of the government system is also helping the adaptation of appropriate technology in the village. Women in the village are getting their children vaccinated. The general level of sanitation has improved. The recurrence of common diseases like cold, dysentery, has decreased. Women have taken to training in various vocational activities which has helped in their participation in various income generating activities.

With benefits of development and modernisation slowly reaching them and the orthodox feelings withering away, they have become aware of their rights and are organising themselves to tear the deep-rooted social taboos, superstitions, beliefs, prejudices and traditions against them. The morals of the women very high to activity participate in the

transformation of their economy on an equal footing with their men folks.

Several tribal women of different economic strata have come out of their shells of subordination and sufferings and have taken up jobs in various government departments and other sectors to break the vicious circle of poverty, illiterasy, discrimination, exploitation and low status. Thanks to the stable road network to provide mobility, many tribal women have even moved to big towns and cities, for employment, though at lower levels.

In the tribal area, most of the shops including tailoring are also being managed by women. With the dying out of bias against common supervision of opinion of educational institutions in tribal areas the tribal girls in large numbers are receiving education, some of them have also reached the higher education level.

The tribal women education has got the required help following the government's policy to provide them free education, books and uniform besides monthly stipends. However, the adult education programme in the tribal areas is set to make a visible impact and break the attitudinal barrier. The economic and social changes have also greatly influenced the life style of tribal women. The tribal women, in Rakchham village, are well abrest with the latest fashion world. The sprouting up of video parlours in these areas have also made a significant cotribution in this regards. The tribal women are also playing a key role in drifting the tribal economy away from social evils like age old practice of polygamy, witchcraft and criticism. They have taken up cudgles against drinking, opium addiction and dowry.

Conclusion

In the context of the immense potential of tribal women and their wider participation and

contribution to tribal life and culture the hypothesis was established that tribal women could be of great help in the induction, implementation and adoption of different kinds of innovations in the programmes of economic development in tribal areas. This is feasible by providing formal, non-formal education and functional literacy to the tribal women of Himachal Pradesh. The effect of education of women is always cumulative in the context of long term development. The exposure of tribal women to alien cultural and social situation has its own implications of strengths and weaknesses. The development programmes initiated in tribal areas must take cognizance of this fact.

REFERENCES

- Biswas, P.C., Santals of the Santal Parganas Bhartiya Adim Jati Sevak Sangh: 1956.
- Bose, N.K., Tribal Life in India N.B.T. 1971
- Census of India 1971, Series I Paper I of 1975, New Delhi
- Choudhury,, N.C. and Das Gupta, P.K., 1970. Impact of Industrialization on the tribals : A preliminary Statement, **Research programme on Cultural Anthropology and allied disciplines**, Anthropological Survey of India.
- Crooke,W., Tribes and Castes of the N.W. Province of Dudh Calcutta: 1896.
- Das Gupta, P.K., 1976, Impact of Industrialisation on a Tribe in South Bihar, India, Current Anthropology, Vol. 17 No.1, University of Chicago Press.
- Dubey, S.C., Indian Village, Routledge and Kegan Paul, London : 1959.
- Elwin, V., The tribal World of Varrier Elwin, Oxford: 1962
- Elwin, V, India's North East Frontier : 1954.
- Mahapatra, Krishna, Bonds women : Role status analysis. **Indian Anthropologist** 12(2) December 1982, p.117-28
- Reddy-Govinda and A.P. Raid , 'Role of Tribal women in Economy', a study among Yanadi Tirupathi. In **Vanyajali**, July 1988.
- Risely, H.H., Tribes and Castes of Bengal Calcutta, 1991.
- Sachidananda, Social structure, status and mobility pattern: The case of tribal women. **Man in India** 58(1) January-March 1978, p. 1-12.
- Sen, J., Tribal Women and rural development , n.d. 28p. Research Project sponsored by ICSSR NASSDDC
- Shashi, S.S., The Gaddi Tribe of Himachal Pradesh: Sterling Publishers Delhi: 1977.
- Singh, J.P. and N.N. Vyas and R.S. Mann, **Tribal Women and Development** : M.L.V. Tribal Research and Institute, Udaipur, 1988.
- Subramanian, K.N. 1977, Wages in India, New Delhi, Tata McGraw Hill.
- Vidyarthi, L.P., 1970. Socio - cultural Implication of Industrialisation in India, Ranchi, Ranchi University.

**THE TRIBALS OF INDIA
WITH SPECIAL REFERENCE
TO MAHARASHTRA**

Prakash J.Wani
Deputy Director
Tribal Research &
Training Institute,
Pune - 411 001.

The Constitution of India has provided special safeguards for the Backward Communities like Scheduled Castes, Scheduled Tribes and other weaker sections. The tribes which are entitled to the safeguards are notified by the President of India as provided in article 342 of the Constitution which are known as Scheduled Tribes.

The most important provision of the Constitution in this regard is Article 46 which states : "Promotion of educational and economic interests of Scheduled Castes, Scheduled Tribes and other weaker sections : - The State shall promote with special care the educational and economic interests of the weaker sections of the people, and, in particular, of the Scheduled Castes and Scheduled Tribes, and shall protect them from social injustice and all forms of exploitation".

Several other articles also provide for safeguarding the economic and social interests of tribals and for the measures for development etc.

Article 15 (4) and Clause (2) of article 29 shall permit the state to make any special provision for advancement of Backward classes.

Article 19 (5) empowers the state to make provision, law etc. to safeguard the interest of Scheduled Tribe from the existing provisions of general law.

Articles 23 (1), 25,29 (1) provide protection and right against exploitation, freedom of religion and in respect of culture and education.

Article 164 (1) provides appointment of Minister in charge of tribal welfare in the states of Bihar, Madhya Pradesh, and Orissa.

Article 244 (1) provides for special provisions for the administration of scheduled and tribal areas in accordance with schedule V and VI of the Constitution, so also empowers the Governor to repeal or amend any act of the Parliament or of the legislature.

Article 275 provides for expenditure out of consolidated fund of India for development of the area, welfare of tribes and administration of the schedule areas.

Articles 330, and 334 provide reservation of seats in the Parliament and State legislature. Article 335 provides for reservations in public services.

Article 338 provides for appointment of a special officer for Scheduled Castes and Scheduled Tribes.

Article 339 provides for controlling power to the Union over the administration of Scheduled areas and welfare of Scheduled Tribes.

Articles 341 and 342 empower the President to notify the tribes and also empower the Parliament to make laws even for the specific group in and from the list of Scheduled Tribes.

Considering the differences in agro-climatic, demographic, cultural and linguistic characteristics, the tribal areas in India can be divided into three main zones :

- 1) North-Eastern Zone
- 2) Central Zone
- 3) Southern Zone

1) North-Eastern Zone includes the states of Nagaland, Meghalaya, Assam, Manipur, Tripura, Arunachal Pradesh, United Mikir and North Cachar hills.

2) Central Zone consists of the states of Bihar, Orissa, Madhya Pradesh, Uttar Pradesh, Himachal Pradesh, West Bengal, Punjab, Hariyana, Rajasthan, Gujarat and Maharashtra.

3) Southern Zone comprises Karnataka, Kerala, Tamilnadu, Andhra Pradesh, Goa and Union Territories of Dādra-Nagar Haveli, Daman and Din, L.M.A.Islands, Andaman and Nicobar Islands and Pondichery.

TABLE-I

Tribal population percentage in different zone

Zones	Percentage
1. North-Eastern	11.48
2. Central	81.70
3. Southern	6.82
Total	100.00

TABLE-II

Statement showing the statewise scheduled tribe population of India (1981 Census)

Sr. No.	Name of the State/ Union Territory	Scheduled Tribe population	Percentage of total population
1.	Madhya Pradesh	1,19,87,031	22.97
2.	Orissa	59,15,067	22.43
3.	Bihar	58,10,867	8.11
4.	Maharashtra	57,72,038	9.19
5.	Gujarat	48,48,586	14.22
6.	Rajasthan	41,83,124	12.21
7.	Andhra Pradesh	31,76,001	5.93
8.	West Bengal	30,70,672	5.63
9.	Assam	21,86,000	11.00
10.	Karnataka	18,25,203	4.91
11.	Meghalaya	10,76,345	80.58
12.	Nagaland	6,50,885	83.99
13.	Tripura	5,83,920	28.44

Table Contd..

Table-II Contd...

Sr. No.	Name of the State/ Union Territory	Scheduled Tribe population	Percentage of total population
14.	Tamilnadu	5,20,226	1.07
15.	Mizoram	4,61,907	93.55
16.	Arunachal Pradesh	4,41,157	69.82
17.	Manipur	3,87,977	27.30
18.	Kerala	2,61,475	1.03
19.	Uttar Pradesh	2,32,705	0.21
20.	Himachal Pradesh	1,97,263	4.61
21.	Dadra Nagar Haveli	0,81,714	28.82
22.	Sikkim	0,73,623	23.27
23.	Lakashadweep	0,37,760	93.82
24.	Andaman and Nicobar Island	0,22,361	11.85
25.	Goa,Daman and Div	0,10,721	0.99
	Total	5,38,14,638	7.85

Note : - Population in the states of Punjab, Chandigad, Delhi, Pondecheri, Hariyana, Jammu and Kashmir is not significant.

Among all the tribes, the lowest population is of Great Andamanis which is only 29. Other two tribes are Onge 130 and Jarwa 200.

Tribals of Maharashtra

In Maharashtra the tribal population is 57.72 lakhs which is 9.19 percent of the total population (Total population is 627.84 lakhs)

TABLE - III

Districtwise total and tribal population of Maharashtra State (in lakhs) (1981 Census)

Sr. No.	District	Total Population	Tribal Population	Percentage of tribals of Total Population
MAHARASHTRA STATE		627.84	57.72	9.19
KONKAN DIVISION				
1.	Bombay	82.43	0.84	1.02
2.	Thane	33.52	7.29	21.75
3.	Raigad	14.86	1.90	12.80
4.	Ratnagiri	13.80	0.27	1.94
5.	Sindhudurg	7.32	0.05	0.69
Total		151.93	10.35	6.81
NASIK DIVISION				
6.	Nasik	29.92	7.02	23.45
7.	Dhule	20.50	8.31	40.53
8.	Jalgaon	26.18	2.16	8.25
9.	Ahmednagar	27.08	1.88	6.93
Total		103.68	19.37	18.68
PUNE DIVISION				
10.	Pune	41.65	1.59	3.81
11.	Satara	20.39	0.13	0.64
12.	Sangli	18.31	0.16	0.85
13.	Solapur	26.10	0.52	1.98
14.	Kolhapur	25.06	0.27	1.09
Total		131.51	2.67	2.02

Table Contd...

TABLE - III Contd..

Sr. No.	District	Total Population	Tribal Population	Percentage of tribals of Total Population
AURANGABAD DIVISION				
15.	Aurangabad	15.82	0.58	3.64
16.	Jalna	10.38	0.21	2.04
17.	Parbhani	16.43	0.76	4.60
18.	Beed	14.86	0.13	0.90
19.	Nanded	17.49	1.78	10.19
20.	Osmanabad	10.38	0.18	1.78
21.	Latur	11.93	0.33	2.81
Total		97.29	3.97	4.09
AMARAVATI DIVISION				
22.	Buldhana	15.09	0.66	4.41
23.	Akola	18.27	1.15	6.28
24.	Amaravati	18.61	2.42	12.98
25.	Yeotmal	17.37	3.70	21.30
Total		69.34	7.93	11.44
NAGPUR DIVISION				
26.	Wardha	9.27	1.42	15.35
27.	Nagpur	25.89	3.53	13.65
28.	Bhandara	18.38	2.98	16.22
29.	Chandrapur	14.18	2.99	21.07
30.	Gadchiroli	6.37	2.51	39.32
Total		74.09	13.43	18.13

Source : Statistics of Tribals and Tribal Sub- Plan Areas of Maharashtra State at a Glance Series No. 23.

The tribal area of Maharashtra is mainly divided into three parts :

- 1) **Sahyadri Region** - which includes the districts of Konkan, Bombay and Pune Revenue divisions.
- 2) **Satpuda Region** : Nasik Revenue division and part of Marathwada Revenue division.
- 3) **Gondwana Region** - Districts of Nagpur and Amaravati revenue divisions and part of Marathwada division.

In Sahyadri region main tribes are Warali, Mahadeo Koli, Kokani, Thakar etc.

Bhil, Gawit, Dubala, kozaku, Dhanaka etc. tribes are found in Satpuda region.

Gond, Pardhan, Madiya Gond, Kolam, Andha etc. are main tribes found in Gondwana region.

Bada Madiya, Kolam are recognised as primitive which are in primitive stage.

Agriculture is the main occupation of the tribals. 85 percent tribals are dependent on agriculture. 40 percent are agriculturist and 45 percent are agricultural labourers. Remaining 15 percent are engaged in services or in other occupations.

TABLE - IV
Land Utilization

Sr. No.	Types of Utilization	Area (in hectares)	Percentage
1.	Net Area sown	14,49,017	29.85
2.	Area sown more than once	84,877	-
3.	Gross cropped Area	15,33,894	-
4.	Fallow land	74,000	1.52
	a) Current	72,075	1.49
	b) Old	1,84,458	3.80
	c) Cultivable waste	2,80,451	5.78
	d) Permanent pasture	3,09,082	6.37
	e) Land put to non agricultural use	1,55,563	3.21
5.	Forest	22,94,948	47.28
6.	Misc. Trees etc.	33,966	0.70
	Total	48,53,560	100.00

(Data Bank, T.S.P. Area, T.R.I., M.S.Pune)

Literacy :- overall literacy percentage is 47.2 percent. But in tribals the percentage is only 22.29. In women the percentage is still low which is hardly 11.94 percent.

TABLE - V

Statement showing the comparative literacy rate between the general population and tribals for the two decades (1961-71-81)

Year	General			Tribal		
	Total	Male	Female	Total	Male	Female
1981	47.02	58.65	34.63	22.29	32.38	11.94
1971	39.13	51.04	26.43	11.74	19.06	04.21
1961	29.82	42.04	16.76	07.21	12.55	01.75

(Source - Tribal Research Bulletin, Sept. 1983)

The literacy among females has improved considerably in 1981 but still it is quite low. Table VI presents a comparison of female literacy percentage among the general and tribal population districtwise.

TABLE - VI

Statement showing the districtwise female literacy percentage (1981) of the Scheduled Tribes (in Tribal Sub-Plan Area) as compared with the general population.

District	Female Literacy %	
	General population	Scheduled Tribe
Raigad	34.27	9.36
Thane	40.15	6.29
Nasik	31.85	8.05
Dhule	26.01	6.72
Jalgaon	34.39	8.98
Ahmednagar	29.24	7.11
Pune	42.14	14.78
Nanded	15.67	7.42
Amaravati	42.55	16.59
Yeotmal	26.86	12.96
Nagpur	44.62	30.62
Bhandara	29.49	17.99
Gadchiroli		
Chandrapur	22.22	11.28

(Source - Tribal Research Bulletin, Sept. 1983)

Owing to inadequate supply of food the tribals have to subsist on wild tubers, roots, fruits, vegetables, leaves, honey etc. They also keep domestic animals. Wild birds, rats, ants are also eaten in some areas. Tribals who are engaged in agriculture are, monthly dependent on agricultural products like rice, jawar, warai, cereals, vegetables etc.

Hunting and fishing are popular among tribals.

Holi, Diwali and other local festivals are celebrated.

Dancing is very popular among the tribals : better to say that it is a part of their daily life and main medium of entertainment.

Silver ornaments are generally used. Tribal is a lover of Nature. Clothing requirements are very normal.

Major Problems

1. Low income, unemployment leading to poverty, indebtedness.
2. Malnutrition.
3. Lack of education.
4. Exploitation.
5. Lack of Health and drinking water facility.
6. Lack of Communication.

Considering these problems, government divided the area into two major parts.

1. Tribal Sub-Plan Area, which includes additional Tribal Sub-plan Area, modified area development approach pockets.
2. Outside Tribal Sub-Plan area.

Since the tribals living in 'Outside Tribal Sub-Plan' area are in plains and in contact with civilised areas, they are advanced and already developed to some extent . These areas have existing facilities like health, water supply, education, communication etc. but are in need of individual development.

The tribal Sub-plan area is more backward and needs more attention in regard to both area development and individual development. Hence the villages having 50 percent or more tribal population and compact group of villages formed a T.S.P., A.T.S.P., MADA, New MADA of Mini MADA areas.

Government is undertaking area development and individual development activities in Tribal Sub-Plan Areas.(TSP)

But on the other hand, only individual development activities are undertaken in other areas.(OTSP)

Distribution of tribal population in TSP and OTSP areas is presented in Table VII.

Table - VII

Distribution of Tribal population in Tribal Sub-plan areas and outside Tribal Sub-Plan are (1981 Census)

Scheduled Tribe Population (1981)					
		T.S.P.Area		O.T.S.P Area	
Sr. No.	Division	Total Tribal Population (lakhs)	Percentage of State's total tribal population	Total Tribal population (lakhs)	Percentage of State's total tribal Population
1.	Kokan	6.44	11.16	3.91	6.77
2.	Nasik	12.03	20.84	7.34	12.71
3.	Pune	0.73	1.26	1.94	3.36
4.	Aurangabad	0.87	1.50	3.11	5.39
5.	Amravati	3.02	5.23	4.80	8.32
6.	Nagpur	5.06	8.77	8.37	14.50
Total		28.27	48.97	29.45	51.03

(Source : Statistics of Tribals and T.S.P. Areas of M.S.Series 23-1988, TRI Pune)

It is common practice to level the criticism that a huge expenditure is made for the development of tribals but the outcome is not satisfactory. But before discussing this issue we must examine the percentage of the total plan expenditure which is spent on Tribal Development Work. Table VIII (next page) will give an idea about this ratio.

Best course of development is to provide the education, health, water supply, employment and communication means on top priority.

It is further clarified that among the available approaches following are the important ones :

1. Social upliftment in terms of education

which will result in proper distribution and utilization of available natural resources through various agencies prevention of exploitation, social and cultural development, development and utilization of proper technology and production.

2. Better health care facilities.
3. Sufficient water supply.
4. Employment, which includes self employment also, which will result in increase of purchasing power and better living.
5. Communication which will develop the vision and bring the tribal in regular contact with the civilised area.

TABLE - VIII

Plan Outlay/Expenditure on Tribal Development Programme in Maharashtra State since Vth Five Year Plan.

Sr.	Plan	Plan Expenditure in Maharashtra (Rs.lakhs)	Plan Expenditure on TD/MD Blocks from C.D. Funds and Home Ministry Funds (Rs.Lakhs)	Percentage of col.4 to Col.3
1.	2.	3.	4.	5.
1.	Vth five year plan	262757.00	12479.00	4.75
2.	VIth five Year Plan	653724.00	34111.00	5.22
3.	VII five Year Plan	1050000.00	52500.00	5.00
4.	Annual Plan 85-86	170000.00	8245.00	4.85
5.	Annual Plan 86-87	210000.00	11350.00	5.38
6.	Annual Plan 87-88	232000.00	14883.00	6.42
7.	Annual Plan 88-89	232000.00	14782.21	-

(Source : Maharashtra Quarterly Bulletin of Economics and Statistics July - Sept 86)

One must keep in mind that the development of any community is a process of social change. It is still a difficult task to develop a community which is living in inaccessible forest and hilly areas and has not come in contact with civilised population for decades. This change will take place very very slowly. In the normal walk of life if we observe and think it will be seen that even the civilised highly educated population is not prepared to give up the traditions, customs etc.

Even then we are hopeful about their betterment but still we have a long way to go to reach an ultimate GOAL of development of Tribals.

VARLI AND BHIL MOVEMENTS IN MAHARASHTRA

Dr. Lakshminarayana

* This paper is presented at the Seminar held at Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune (1-2 February, 1991)

The Perspective

Tribal movement is a part and parcel of tribal development process.¹ Though there are some similarities between tribal movements and peasant movements lately the difference between the two are pointed out by K.S.Singh, an anthropologist.²

The significance of tribal movements to development can be clearly understood in the context of tribals' struggle for obtaining their land back from the non-tribals and also their ceaseless fight with the Govt. for regularization of the forest waste land which they have been cultivating over centuries. However, it is pertinent to understand what a social movement is and whether "Varli and Bhil tribal movements" in Maharashtra strictly fits into the definition offered by scholars.

According to Rudolf Herberle a social movement is a collective effort to transform established relations within a particular society. Neil Smelser views social movements as directly oriented towards a change in social institutions and social norms. However, Paul Wilkinson observe that for the existence of a social movement a minimum degree of organization and a commitment to change are necessary.³

Social movements can be classified not only on the basis of the structural changes they seek to bring about in an existing society but also on the basis of various typologies based on goals, ideologies, and methods of organisation. However, it is essential to know that it is not the ideology *Per Se* which forms

the initial impetus for a movements but it is the situation which influences the specific characteristics of the ideology.⁴

During the colonial rule and its aftermath, India witnessed a number of tribal movements⁵ which reveals that the tribal societies responded to the outside forces with a minimum of acceptance and adaptation. The reaction of almost all the **major tribal communities** has been one of resistance and naturally, the tribal movements which emerged out of socio-economic and political turmoil reflect different ideologies and modes of organisation and effectiveness.⁶ For this, tribal movements of Varlis and Bhils in Maharashtra are not an exception. In this paper, the focus will be on economic aspects the interaction of historical and social factors which have a bearing on economic aspects are taken into account. However, to the extent possible the questions such as how far these movements reflect the ideological thrust behind them, the genesis of their organisation whether their functioning reflect a 'Commitment to change' in their socio-economic relations or they just wanted to slightly modify the existing relations are examined.

Background

During the colonial period tribal movement centered on the question of forests. This is due to the fact that though the tribals in many part of the country had taken to settled agriculture, forest produce remained an important subsidiary means of livelihood. The **policy of reservation of forests** introduced by the Britishers hit those tribals hard who for centuries depended on forests and made it their habitat. The money economy in the nature of wages for forest work exploited the tribals economically. The corrupt practices of forest contractors and forest officials though harm tribals, indirectly they allowed the tribals to survive. If the forest officials enforced the system required by the State too rigidly, either the tribal communities would have ceased to

exist physically or they would have been in a state of perpetual revolt. Hence the number and intensity of tribal revolts were minimised.⁷

At this juncture it is pertinent to note that 'the British government had granted considerable lands to Adivasis under the **New or Permanent Tenure**, under which the lands were made inalienable and impartible. However, the legal bar on transfer of land did not by any means fully ensure that control over the Adivasis land did not pass into the hands of others. As Symington pointed out in his report: 'I am therefore of the opinion that only the letter of Government policy reserving these areas for occupation of Bhils has been fulfilled. The intention underlying the policy has to a great extent failed.' Many Adivasi lands remained in the Government's land records, but in fact the moneylenders and traders managed the lands and appropriated the produce'⁸ With this background, let us turn our attention to Varli and Bhil movements in Maharashtra.

(1) Varli Movement

Varli tribe has its habitat in Thane and Nasik districts in Maharashtra. Its population is about three lakhs. Percentage of tribal population to the total population in Thane district is 21.75 percent (1981) and about 11 per cent of the total tribals in the State live in this district. Cultivation and agricultural labour are the main economic activities of the tribals. A large number of tribal concentration is found in Jawhar, Mokhada and Talasari Tqs. in Thane District. In all these tehsils the proportion of tribal cultivators are higher than in other tehsils. In general the higher the proportion of tribal population, the higher will be proportion of cultivators amongst them. Similarly, the less developed the tehsils in transport and communication, the more will be the proportion of cultivators.⁹

Abject poverty and suppressions by the landlords and forest contractors and merchants kindled the fire of liberation among Varlis. The

first movement took place in May 1945. Actually the seeds for revolt were sown when they struck work in 1944 regarding the issue of wages at Umbargaon Tq Adivasis demanded a daily rate of wages of annas 12 for agricultural operation, cutting grass and felling trees.¹⁰ It is significant to note that the Varlis did not fear British Raj nor they wanted outsiders to take up their issue. At this juncture, it can be rightly pointed out that Kissan Sabha which pretended to be a true friend and later on betrayed them and transformed itself as a foe sensing the numerical strength of Varlis entered the scene with a view to create a vote bank among the tribals for the impending Legislative Assembly Election of 1946.

Kissan Sabha had its first Provincial Conference at Titvala in Thane Dist. on 12th January 1945. This Conference was attended by 15 Varlis only of Umbargaon Tq. and by and large it was a peasant conference. However, at this conference, leaders like S.V. Parulekar and Godavari Parulekar, convinced the Varlis that Kissan Sabha with its symbol of Red Flag is the true friend of tribals.

Another conference, exclusively of Varlis at Zari on 23rd May 1945 took place which adopted the programme of abolition of serf-tenure and forced labour. As a result of tribal volunteers' ceaseless efforts both the objectives were quickly achieved. Varlis at Dahanu inspired by this conference did not wait for **kissan Sabha to launch their liberation movement** though they accepted the Red Flag as their guide. In September 1945 Conference, slogans were shouted but for making it more effective, they involved Kissan Sabha workers to address their meetings. Varlis of Dahanu not only abolished forced labour but also liberated the debt slaves (saldars).¹¹ Here one should carefully note that actually the work of liberation was done by batches of Varlis themselves. So in this phase, we find a spontaneous uprising which transformed itself gradually into a movement with a rudimentary form of organisation structure led by Kissan Sabha in the Background.

In the second phase, Varlis went on strike on October 1945 to increase the wages for cutting grass. Landlords tried to crush the movement by filing false and criminal complaints against Adivasis. They also refused to advance Khavati to the Adivasis. When landlords failed in this strategy they involved Police Dept. very cleverly. Since 10th October 1945 onwards, bureaucracy which was hitherto remained neutral and did not believe landlords-sided the landlords. As a result police firing took place at Talawada and ruthless repression on Adivasis was started.

Undaunted by repression a Conference of the Varlis of Dahanu and Umbergaon was held at Mahalakshmi on 21st Jan. 1946. As a result of this Conference all arrears of rent were wiped out. However, it is interesting to note that contribution campaign for Communist Party started right in earnest and Kissan Sabha collected on a single day Rs.3,000/- at the conference.¹² Each Adivasi contributed a rupee as membership fee. So political exploitation of Adivasis started in a methodical form.

Congress Party during and after the legislative Assembly Elections (March 1946) accused Kissan Sabha and Communist Party Leaders as violence mongers and trying to usher a Communist State. The ruling party made bureaucracy its ally and the alliance between exploiters, landlords, and Congress Party vis-a-vis bureaucracy was forged completely.

It is an exaggeration to state that the movement had the thrust of Marxist ideology (as the Kashtakari Sanghatana boasts) though it was supported and led by Marxist and their organisation i.e Communist Party. The Concept of political ideology was remote to illiterate Varlis who were isolated from the main stream of society. There were three major limitations in the mobilization process due to which the movement became defunct around 1958-60. They are¹³ :

(1) The lack of Cadre with theoretical orientation. The struggle generated seasoned cadre, but they did not have the opportunity

to build up a theoretical base necessary to take the struggle forward. In a sense, the Kissan Sabha could be seen as having assumed the role of a 'Critical' mediator between the State and the tribals, thereby and in the process sanctioning the legitimizing, directives of the 'interventionist' state. This process began with the implementation of the Tenancy Act and continued afterwards.

(2) Marginal participation of the masses. The bulk of the people though militant in their involvement did not have the opportunity for political reflection. Hence their struggle remained stagnant with memories of their triumph. They lacked the basic historical perspectives to posit their efforts in the wider understanding of an ongoing class struggle. Hence they exercised little vigilance to protect the gain of their struggle.

(3) **Limited involvement of women** : Though led by a women, the struggle did not assist the liberation of women. Women remained dominated. Little leadership emerged and hence complementarity in the struggle did not develop.

The foregoing reasons helped the exploiters to dominate the lives of Varlis once again. The exploitation was manifested in¹⁴ :

a. Labour wage relationships : inspite of their bargaining power, agricultural labour continued to be paid the statutory minimum wages. Labour in many small scale industries had none of the rights available under labour legislation.

b. Commodity market relations : Adivasis continued to get low prices for agricultural products, especially grass but they are exorbitantly charged for the basic necessities of life.

c. Credit usury relationships : Through commodity loans given as consumption loans at starvation times, the money lenders appropriated land, labour, paddy and grass.

d. Man-man relationships : Intimidation, assault, molestation of women occurred quite

often but rarely spoken of because the grievance had no redressal.

However, in the year 1969, Pradip Prabhu, a young Jesuit came to Dahanu and initiated a programme of Adult education on Marxist lines with the help of Nickybhau Cardozo. They involved with Kashtakari Sanghatana and Youth Festival was used as an occasion for political education through cultural action. It may be rightly interpreted as initiating tribal youths systematically in the political ideology of communism. By 1977-78 young men from different walks of life like students, teachers, farmers, labourers and unemployed were enlisted in large number which cut across party lines. For ex; Rama, Kaluram and Barkya belonged to congress party, Jayaram, Bhiva and Lahani from the CPM, Ganpat, Babu and Raoji from the Jansangh. The follow-up of the festivals was the study circle in some villages where local issues as well as problem of exploitation, domination, poverty, wealth, labour etc. were discussed.¹⁵

This programme met with heavy opposition by the landlords, moneylenders, merchants and traditional leaders as well as established political leadership. The Jansangh forbade their students from participating in the movement. Both the CPM and the Jansangh said that the programme was yet another attempt at conversion. The Christian mission on the other hand opposed the Christian youths who were influenced by the Sanghatana on the grounds that they had marxist influence and corrupt the others.

Since youths were rejected by established leadership both local as well as political they felt an urgent need to establish an organization in which young people could find group support. As a result towards the end of Oct. 1978 Kashtaari Sanghatana was established as an independent, non-party, left democratic organisation of peasants. This created the forum that the people sought for the expression of their grievances and the search for redressal

through collective struggle and collective action.

Varlis and Land and Forest issue :

Thane district has an area of nearly 38 lakh hectares (40 percent of total) under forests. 'The lands occupied by the landless and the poor Varli peasants are, in the majority of cases, not effective forest land but land in the deforested zone where no thick forest exists but yet they have been fined, evicted or forced to bribe.'¹⁶

Until 1960 decisions to regularise encroachment were piece-meal. The Government from time to time issued instructions to bureaucracy to evict encroachers. To tackle the problem, the Government in 1972 conducted a survey and on that basis the Government decided to regularise encroachments made upto August 15, 1972. But this was applicable to Government waste/ grazing forest land transferred to the revenue department only. So, in effect, it was an incomplete decision. As a result, in July 1978, a joint front of Janata Party, CPI (M), Bhoomi Sena Gram Swaraj Samiti and others demanded that the government should regularise all encroachments on government waste/ grazing and forest land. The then Sharad Pawar government issued instructions to regularise encroachments subsisting as on March 31, 1978 and later due to pressure tactics applied by Bhoomi sena, Plot-dharak Sanghatana, Kranti - Sena, Gram Swaraj Samiti and Kashtakari Sanghatana tribals got some more concessions in this regard.¹⁷

However, the demand now is for regularising encroachments from 1960. Out of the 76,000 hectares encroached it is estimated that only 34,000 hectares could be regularised. In this struggle, against Government, around 1980 Kissan Sabha withdrew from the field.¹⁸ This disillusioned Adivasis. Changing particular tactics of different organisations are interested in votes and they forget tribals as soon as the election is over. Moreover, the political stand

of Adivasis hardly crystallised and as a result, they waged struggle with different parties and organisations but voted to a different party which promised more to them. This has led them to confront the same political group that first entered their area to help them. When the Varlis decided to protect the shopkeepers cheating them, the CPI (M) (Kissan Sabha) joined hand with the shopkeepers and went on a counter-morcha.

Assertion of the tribal rights in the forest to satisfy their basic needs led to the resistance of the forest officials which took place in Shisne, Haladpada, Ambesari, Savroli, Talasari, Madgaon, Sukhadamba, Chalni, Khinowli and Nagzari by the Kashtakari Sangatna.¹⁹ It organised a rally on 3rd July 1979 and kept away from any political or religious party. It seems at last, Varli of Thane realised that true and full liberation can be realised on their own strength and organisation rather than depending upon outside support and leadership. It is hoped that this step at the initial stage may prove difficult but in the long run will achieve tribals' objectives.

Bhil Movement

Dhulia, in north-eastern Maharashtra is an example of lopsided economic development of semi-feudal society. Capitalist farming, sugar factories and kulak cooperatives coexist with primitive and backward Adivasi agriculture. Due to mechanization of agriculture, unemployment increased which transformed old landlord-tenant relationship into a capital-wage labour relation. This process affected tribals greatly.

Bhil is the largest tribal community with a population of nearly 7 lakhs which constitute about 21.40 percent to the total tribal population of the state. They have the habitat at Dhule, Nasik, Jalgaon, Ahmednagar and Aurangabad Districts. However the Bhil tribe constitute a majority in Dhule district. Shahada and Nandurbar talukas has a large number of tribal agricultural labourers. In Akrani, Navapur

and Akkalkuva tribal cultivators are large in number.²⁰

The soil in this district is very fertile and attracted Gujars from Gujrat and now they are the dominant land owner class in the district. By force and fraud they took some 10,000 acres of Adivasi's land in 60 villages of Shahada and Taloda taluka alone.²¹ Incentives under Green Revolution also accelerated the process. This process was started during the colonial period around 1830. Law of rent and contract introduced by the Britishers helped the Gujars to expropriate Adivasi Lands. Adivasi landowner gradually reduced to share-cropper and finally as Saldars. The process of land alienation according to S.D.Kulkarni took several forms. They are : (1) Moneylenders took possession of lands of Adivasis who owned them debts. In many cases this took place under oral agreements. The lands so taken over were never returned. (2) Rich landlords took possession of Adivasi lands on promise of exchange which never took place. (3) A number of moneylenders took Adivasi lands on long term lease, without the Collectors consent. They got themselves registered as tenants and became owners under the Tenancy Act. (4) Non-transferable Adivasi inam lands were made transferable on payment of a certain amount after independence. Non-Adivasis purchased these lands after they became transferable. (5) Adivasi lands were auctioned by cooperative credit societies because of non payment of dues. These were purchased by who were non-Adivasis.²² This was further accentuated by displacement of some one thousand families of Adivasis by Ukai Irrigation Project.²³

The spark of resistance against the Gujars was not kindled spontaneously. The reason for rebellion was primarily social and not economic. Harassment and rape of Adivasi woman, poisoning of their wells and burning of their huts ultimately led the tribals to resist Gujars.²⁴

Ambarsingh Suratvanti an Adivasi who functioned as the Secretary of Sarvodaya Office at Shahada started the movement of Bhils. Since Sarvodaya believed in non-violence, at the initial stage the movement was non-violent in nature. But Ambarsingh soon realised that he could fight alone the alliance of landlords, police and Congress Party. He started the Campaign through Bhajans. This resulted in exchange of ideas and experience among Adivasis and people narrated their grievances to Ambarsingh. In the process Adivasis realised the need for centre where they could place their complaints. This plan was started and 61 huts in Ambarsingh's village were burnt down. His Gram Swaraj Samiti, his legal pleading and individual resistance did not bear fruit.²⁵

After Patilwadi (May 1971) and Mahaswadi incidents which resulted in hoodwinking of tribals by Jagnath Patil and later killing of ²⁶Bhil and injuring several, the need for radically organised efforts was realised by tribals.

On January 30, 1972 Bhu-mukti Conference took place in Shahada organised jointly by Satpura Sarvodaya Mandal, the Gram Swaraj Samiti, the landless agricultural labourers and poor peasants union led by Lal Nishan Party, Bhil Adivasi Seva Mandal and Majgaonkars 'Manoos' Foundation. Involvement of many organisation in this conference reflect that the conference was of different hues and complexions in which any and every political party obtained their place. As a result of this conference, Shramik Sanghatana took its birth. A programme of action was drafted to occupy land which was originally belonged to tribals to pressurise the government to implement Employment Guarantee Scheme and cancel all Adivasi land transfers after 1947; to cancel all debts of Adivasis to Govt. Institutions and to fix a minimum wage for agricultural workers.²⁷

This joint programme was a bolt from the blue to landlords. They were caught unprepared. This helped Shramik Sanghatana

to obtain some quick victories like getting about 4,000 acres of land from non-tribals. They boycotted the State Assembly Elections in March 1972 and thus expressed their contempt. They took a rally at Shahada and demanded raising of the wages of *saldars* from Rs. 300 to Rs. 900 per annum, fixing the hours of their work, raising the wages of the day labourers etc. After *Saldars'* strike day labourers and share croppers also staged strike which forced the Gujars to accept these demands.²⁸

In Dhulia district alone, about 3500-4000 families subsist on encroached lands. In Sikri and Navapur taluka about 10,000 acres of forest lands has been encroached.²⁹ The Sanghatana started direct confrontation with the Government on the issue of forest land. It demanded that the Govt. forest land, on which there were fewer than 30 trees should be distributed among the landless. When Adivasis began to cultivate on these lands they were driven away by police and some 150 people were arrested.

The Organisational Structure

In the process of mobilisation and organising people for action the organisation structure for the movement took shape. It consisted of an elected five member land-less labourers Committee at the village level consisting of youths subject to recall at any time and the coordination of these committees at the taluka level through Shramik Sanghatana. In this movement about 40 % of the members were women.

The various categories of labourers are organised in *Majdoor Samitis*. Each *Samiti* is independent to negotiate with the landlords about wages and working conditions., on the principle of direct negotiations. This process in the absence of third party (representatives) helped to enhance the political consciousness of the people. In other words a mass organisation depending upon functional lines interlinked by Shramik Sanghatana came into existence in which women took very active part.

When the movement gained radical stance and forced the government to consider their demands regarding forest lands and virtually ordered the Tehsildar at Shahada to start relief works within a day, landlords and their allies started indirect and direct repression on Adivasis.³⁰

In October 1973, clash between tribals and Gujars regarding occupancy of a piece of follow land by tribals which the Govt. has sanctioned took place. In Feb. 1974, Ambarsingh died due to illness. Afterwards the movement transformed completely into a Marxist one and the leadership fell into the hands of Marxist youths.

In the meanwhile, Gujars went by their promises and strikes erupted between 17th and 27th April 1974. To counteract this move Association of Rich peasants declared that they would no longer negotiate with Majoor Samities. They approached the then Govt. and demanded the banning of Sanghatana and strengthening of police force in that district. They imported labour from outside, and the Saldars and day labourers went without work in the lean season before monsoon. In this situation, inspite of large scale mobilization and organisation of masses the Shramik Sanghatana's strategy did not work. The dominant rural class again dictated the terms of action as there was no agitation in other parts of the State to support Shahada movement.³¹

All along the government adopted a double edged policy. First it sympathised with adivasis and promised to look into their grievances. During his visit, the then Home Minister Sharad Pawar admitted that 13,000 to 15,000 acres of forest land in Shahada and Taloda Tqs.³² could be distributed among the landless adivasis. The so-called forest land consisted of huge tracts of follow land, without trees or jungle produce, lying idle for many years. Probably with the view to coopt the movement and thereby create a Congress Vote Bank among the numerically large tribal population.

He also promised to see to the implementation of Minimum Wages act. On the other hand, to appease the Gujars who are the supporters of Congress party with vote and money sent Special Reserve Police force to evict the encroacher led by Kissan Sabha (CPI(M) activists. Encroachers huts were burnt down and forcibly removed to distant places. The real reason behind State Government's eviction activity is its fear of losing influence over the whole of adivasi belt due to rapidly increasing population of CPI(M) and Shramik Sanghatana in the area. The Government has succumbed to the pressures of local congress-men and the eviction campaign smells of political motives of congress party.³³

Since June 5, 1974 terror was unleashed in Shahada and Taloda Tqs in Dhulia Dist. by Special Reserve Police. As a result, organised morchas by adivasis led by CPI(M) and Shramik Sanghatana took place before the District Collector's office. In Dhullia a Committee for the Defence of Democratic Rights was set up by lawyers and other intellectuals to support this struggle.³⁴ In other words, for the first time, the middle class was drawn into the movement. To counteract governmental repression left parties (CPI, CPI(M), SP, PWP, THE RED FLAG PARTY) tried to coordinate the isolated struggles in other Adivasis areas in Maharashtra. This drive home the point that the movement had practically exhausted all the possibilities a mass movement in altimited area can develop. It had not been able to gain the necessary power to make the landlords yield to their demands. Over and above organised masses proved to be powerless as soon as the ruling class as a whole reacted with systematic and direct repression on their demands.

The Bhil movement started with an individual and later on became a mass rebellion. Soon the necessity for a strong organisation was felt which culminated in forming Shramik Sanghatana. It adopted democratic massline approach using non-violent agitation. Strike boycott, satyagrah, gherao, procession and

bundhs. It was able enough to mobilize, organise and politicise a large number poor peasant particularly adivasis and landless labourers.

Through their struggle adivasis were able to get some economic concessions and the Government could not ignore them. This installed self confidence in them and their will to fight got a boost.

However, it is too much an exaggeration to state that Bhil movement in Dhulia developed quickly, on the surface it look so. However, even before the launching of the movement persons like Majgaonkar and the Weekly 'Manoos' and educated tribals, Sarvodaya Samiti (since 1958) in their own way tried to awaken the adivasis. The lamp of liberation movement was lit by Ambarsingh when tribals were waiting all along for an opportunity and an appropriate leader who is acceptable to their society to lead them. Probably this was one of the reasons for large number women participation in this movement. Later on, the movement could not sustain itself. There are several reason for such a situation. They are :

1. The Leftist political parties including Marxists realised that tribals are not interested in election politics but intersted in economic gains.
2. Tribal movement in Dhulia as elsewhere in the state confined to sensitive areas only.
3. It remained as poor peasant-Bhil-labourer movement. Since other tribal communities are not invovled, it lost its momentum.
4. In spite of many limitations it goes to the credit of Government of Maharashtra that through its legal efforts (The Maharashtra Land Revenue Code and Tenancy Laws (Amendment) Act 1974, The Maharashtra Restoration of Lands to Scheduled Tribes Act 1974-75) Out of 41,983 hectares of land declared by court to be restroed to Adivasis, 34,079 hectares have been already restroed to the tribals (23,615).In

forest areas also some 34,000 hectares of encroached land are in the process of regularisation. The implimentation of Employment Guarantee Scheme and Minimum Wages Act, Abolition of Bonded Labour in the State by the Government also helped the tribals to some extent. All these have led to slacken the tribal movement in the State.

Conclusion :

In spite of heavy oppositions from landlords, money lenders and later by the Government Varli and Bhil movements received wide publicity and also support from political parties and social workers. They succeeded in stopping to a great extent the atrocities of landlords, money lenders and traders. They helped in obtaining higher wage rates, fixing minimum wages for Agricultural labourers, grass cutting and forest works and getting the alienated land back to the original tribal owners. Their effort in regularising the encroachment of government forest lands is commendable. Above all these movements created a sense of self respect and confidence among the adivasis.

The history of adivasis movements and struggle in Maharashtra shows conclusively that the Govt. acts to improve the lot of the Adivasis only under pressure. The Varli movement was partially successful in the sense that it was only in the Umbargaon, Dahanu and Makhada talukas of Thane district., minimum wages were statutorily fixed and provision was made for the conversion of tenants into owners. Palemodi loans were first advanced in Thane Dist. in 1966. The forest Labour Co- operative Societies too grew as a response to the Communist Movement in 1947.

As elsewhere in India both the tribal movements in the state confined to isolated pockets and transformed themselves as tribal movements of a numerical majority. Both of them tried to modify existing economic relations in the society rather than thoroughly

changing them. They were launched with a view to safeguard their economic interests and righting of wrongs. These movements have also proved that it is not the ideology per se which forms the impetus for a movement but it is the situation which dominates the movements. The Movements were sparked off due to social humiliation and degradation. This was equally a contributory factor along with economic factors. These movements proved Paul Wilkinson's observations that a **minimum** degree of **organisation** and **commitment to change** are necessary for the existence of a social movement.

At this juncture it is pertinent to note that so far as economic problems are concerned the poor non-tribal peasant/labourer is as worse off when compared to a tribal peasant/labourer. So to see the tribals economic problems in an exclusively Adivasi Vs Non-Adivasi perspective do not hold much water today atleast in remote rural and forest areas. The unity among the poor irrespective of whether one is an Adivasi or not if achieved will within a short span of time end the socio-economic disparity that exists today in our society.

NOTES AND REFERENCES

- (1) Tribal Development according to Sanders (1958) comprises
 - (i) a movement emphasising building of organisational structure;
 - (ii) a programme emphasising activities;
 - (iii) a method emphasising certain achievable ends,
 - (iv) a process emphasising what happens to people not only economically and socially but also psychologically and,
 - (v) institutionalisation of newly discovered skills and procedures leading to social change without completely breaking away from the past Quoted by Banerjee B.G., 'On Development and Tribal

Development' in Tribal Research Bulletin, Vol. II No. 1, Sept. 1984 (Tribal Res. and Training Institute, Pune), PP9-15.

- (2) K.S. Singh Observes - "the tribal movements have been far more numerous than peasant movements, as unlike the peasants the tribals were not integrated within the political and economic systems in the pre-colonial and colonial period. Tribal movements are also violent, elemental and spontaneous. While the peasant movements tended to remain purely agrarian as peasants lived off land, the tribal movements were both agrarian and forest based, because the tribals' dependence on forests was as crucial as their dependence on land. There were also ethnic factor. The tribal revolts were directed against Zamindars, moneylenders and petty government officials not only because they exploited them but also because they were aliens. The social horizon of the tribal movements was much wider than the peasants. The tribals also sought a higher social status and a better political dispensation through their movements which had a curious mix of political, agrarian and cultural issues. The peasant and tribal movements never merged or formed a common front because ethnic differences between the two are sharp and certain sections of the peasants exploited the tribals...." See, Singh K.S 'Agrarian Dimension of tribal movements' in Desai A.R (Ed), Agrarian Struggles in India after independence (Delhi, Oxford, 1986) PP. 165-66.
- (3) Quoted by Joseph Troisi, 'Social Movements among the Santal' in Rao M.S.A.(Ed), Social Movements in India

- (Delhi, Manohar, 1979) Vol.2, PP. 123-24.
- (4) Ibid, P 124
- (5) See for a list of Tribal Movements in India in Desai A.R. (Ed) Peasants struggles in India, (Delhi, Oxford,1966), PP 23-27
- (6) Joseph Troisi, 'Social Movements among the Santal' p 125
- (7) Roy Burman B.K. 'Challenges and Responses in Tribal India' in Rao M.A.IS (Ed) Social Movements in India Vol.2, Op.cit, P.105
- (8) Maharashtra P.B. Organising the Adivasis (EPW Vol. IX, Nos 6-8, Annual No.1974), P.174-A
- (9) Dr.Lakshminarayana, Approaches and Strategies 'Of Tribal Development in Maharashtra (Pune,Tilak Maharashtra Vidyapeeth, 1990)' P.8
- (10) Parulekar S.V. The Liberation Movement Among Warlis in Desai A.R.(Ed) Peasant Struggles in India (Dhli, Oxford, 1981), P.570
- (11) Ibid, P.576
- (12) Ibid,, P.582, See also by the same auther The Struggle of 1946, Ibid PP 583-92
- (13) The Kashtakri Sanghatana in Desai A.R.(Ed) 'Agrarian struggles in India After Independence, Op. cit', PP 425-6
- (14) Ibid, PP 426-7
- (15) Ibid, P429
- (16) Lakshmi C.S., 'Warlis and Forest Land Issue' (EPW, Vol.XI, No.23, June 7,1980)
- (17) Lakshmi C.S., Warlis and Forest land Issue (EPW July 7,1980) PP 995-96
- (18) Kashtakari Sanghatana Op. cit P.441
- (19) Ibid, P442
- (20) Kulkarni S.D. Problems of Tribal Development in Maharashtra (EPW Vol. XV No.38, Sept.20,1980),1598
- (21) Maharashtra P.B. The Bhil Movement in Dhulia (EPW Annual No.Feb.1979)PP 205-8
- (22) Kulkarni S.D. Alienation of Adivasi Lands (EPW, 31 Aug.1974), P. 1469
- (23) Sharad Kulkarni, Maharashtra Government's war on Adivasis (EPW Oct.26,1974), P.1808
- (24) The Bhil Movement in Dhulia Op. cit, P 205-6
- (25) Maria Mies, The Shahada Movement : A Peasant Movement in Maharashtra (India). Its Development and its perspectives. in Desai A.R. (Ed) Agrarian Struggles in India after Independence (Delhi, Oxford, 1986) P.411
- (26) The Bhil Movement in Dhulia, Op. cit PP 205-208
- (27) The Shahada Movement, Op. cit PP 412-16
- (28) Ibid,P 413
- (29) Maharashtra Government's War on Adivasis, Op. cit. P.1809
- (30) Organising the Landless in Shahada (EPW, March 10, 1973), PP 501-4
- (31) The Shahada Movement, Op.cit P 417
- (32) Maharashtra : Government's war on Adivasis, Op. cit PP 1808-10
- (33) Ibid
- (34) The Shahada Movement, Op.cit p.417

CONSUMPTION PATTERN OF TRIBALS IN RURAL AREAS OF THANE DISTRICT (M.S.)

S. S. SAR

P.G.Student, Dept. of
Agri. Economics.

G. G. Thakare

Professor, Dept. of
Agri. Economics.

S. S. Wadkar

Asst. Professor, Dept. of
Agri. Economics.
Konkan Krishi Vidyapeeth,
Dist. Ratnagiri,
Dapoli - 415712

Introduction

Adivasis or Tribals are the vulnerable segments of our population who are known to suffer from undernutrition due to inadequate diet which is a result of poverty and illiteracy.

India has a large population of tribals. There are almost 427 tribal communities in India constituting about 8 percent of Indian population as per the 1981 census. The State of Maharashtra ranks fifth in the country when tribal population is considered. The tribal population of Maharashtra is about 58 lakhs which accounted for 9 percent of the State's population.

According to 1981 census, the tribal population of Thane district is about 7.29 lakhs, out of which 6.93 lakhs are in rural areas. The population of tribals is 21.76 percent of the total population in the district.

The data on consumption pattern of tribals at the micro-level are not available. Therefore, it was thought appropriate to study the consumption pattern of tribals in rural areas of Thane district to provide sum guidelines for improving nutritional status of this weaker section of the society with the following objectives.

- i. To study the consumption pattern of different foodstuffs.
- ii. To estimate the intake of nutrients , viz. calories and proteins.
- iii. To estimate the extent of undernutrition with respect to calorie and protein intake.
- iv. To study the influence of various socio-economic factors on calorie and protein intake.

Methodology

The study is based on a diet survey wherein 120 rural households in Thane district were covered. Out of which, 42 tribal households were selected randomly and surveyed.

The information on family structure, income and foodstuff consumption was collected by personal interview with the house wives and heads of the selected households. The prices prevailing during the year 1990-91 were collected from the local shop-keeper. The members of the family were converted into 'Consumption units' (adult man value) using conversion coefficients (Gopalan et al., 1989) and the foodstuff consumption of tribals in grams per capita per day has been reported. The calorie and protien intakes have been calculated from the calorific and protien values of different foodstuffs using food composition tables (Gopalan et al., 1989). The foodstuff composition of balanced diet and recommended intake values for calories and proteins have been taken from the recommended dietary allowances as updated by the 1979. Nutrition Advisory Committee of the Indian Council of Medical Research (ICMR). The cost of diet was estimated according to the prices prevailing in rural areas of Thane district during 1990-91.

The multiple regression analysis was carried out to estiamate the influence of various factors on the intake of calorie and protein. The following form of the linear function was used.

Separate functions were fitted for calorie and protein intake :

$$Y = a + b_1x_1 + b_2x_2 + b_3x_3 + b_4x_4 + b_5x_5$$

Where,

Y = Per capita calorie/protein(gms) intake

x_1 = Number of adult units par taking meals

x_2 = Annual income from all sources (Rs.)

x_3 = Size of land holding (ha.)

x_4 = Production of foodgrains/household (Q.)

x_5 = Educational level (score)

Results and Discussion

1. Foodstuff and nutrient intake of tribals :

Percapita per day foodstuff and nutrient intake, with their cost, by the tribals is presented in Table I.

It is observed from Table I that the consumption of all the foodstuffs was inadequate, except pulses, other vegetables and fleshfoods & eggs. The intake of cereals, leafy vegetables, & tubers, fats & oil, milk & milk products and sugars was lesser by 4.35, 27.5, 32.0, 51.11, 34.67 and 20.00 percent, respectively as compared to balanced diet.

The calorie intake was inadequate and lesser by 13.21 percent as compared to 2400 Calories of minimum requirement per day per capita. The average protein intake of the sample tribals was just adequate.

TABLE I
Foodstuff and nutrient intake with their cost

Foodstuff/ Nutrient	Per capita/ day intake (gms)	Balanced diet (gms)	% inadequacy(-) or adequacy(+)
Cereals	440	460	-4.35
Pulses	23	20	+15.00
Leafy Vegetables	29	40	-27.50
Other Vegetables	72	60	+20.00
Roots & tubers	34	50	-32.00
Fruits	44	-	-
Fats & oil*	22	45	-51.11
Milk & Milk products	98	150	-34.67
Flesh foods and eggs	38	30	+26.67
Sugars	24	30	-20.00
Spices	30	-	-
Calorie intake	2083	2400	-13.21
Protein intake (gms)	55	55	0.00
Cost of diet (Rs.)	6.81	7.04	-3.27

* Fats and oil also includes fat contributed by nuts and oilseeds.

The cost of diet per day per capita consumed by the sample tribals was Rs. 6.81 which is less (3.27 percent) than the cost of balanced diet.

2. Imbalance in diet :

An optimum proportion of calorie and protein is necessary for a balanced diet. The ratio of calorie and protein intake by the sample tribals was worked out to see the imbalance in diet mix. The recommended norms show that calorie (2400 calories) and protein (55 gms) in a balanced diet should bear a ratio of 43.6 : 1. Deviation from this ratio results in an imbalance of diet. The calorie protein ratio in the diet of sample tribals was estimated to be 37.9 : 1, which shows that the sample tribals of Thane district consumed 37.9 Calories with 1 gram of protein. This shows that the diet of sample tribals is not a balanced one because the consumption of calories is proportionately less.

3. Extent of undernutrition :

The extent of undernutrition was estimated by classifying the sample tribal households according to different calorie and protein intake groups. Those consuming calories and proteins less than 2400 and 55 gms per day per capita were considered to be undernourished and accordingly the households were classified (Table 2).

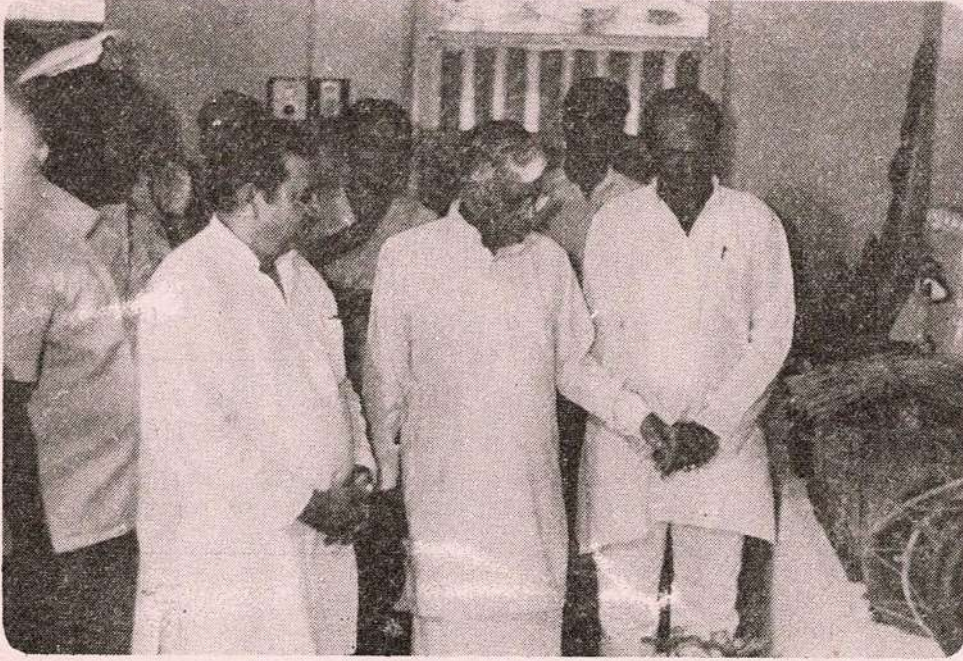
It is observed from table 2 that, 69 percent of the tribal households were having inadequate calorie intake and 31.0 percent were having excess calorie consumption. Regarding protein, 52.4 percent households were having inadequate intake and 47.6 percent households were having excess consumption of proteins. This may be due to excess consumption of pulses and flesh food & eggs among these tribals. This shows that the problem of protein.

TABLE 2
Distribution of households according to level
of calorie and protein intake

a) Calorie intake		b) Protein intake	
Calories intake groups	Number of households (42)	Protein intake groups	Number of households (42)
Up to 2250	25 (59.5)	Upto 35 gms	7 (16.7)
2250 to 2400	4.00 (9.52)	35 to 55	15 (35.71)
Total	29 (69.0)	Total	22 (52.4)

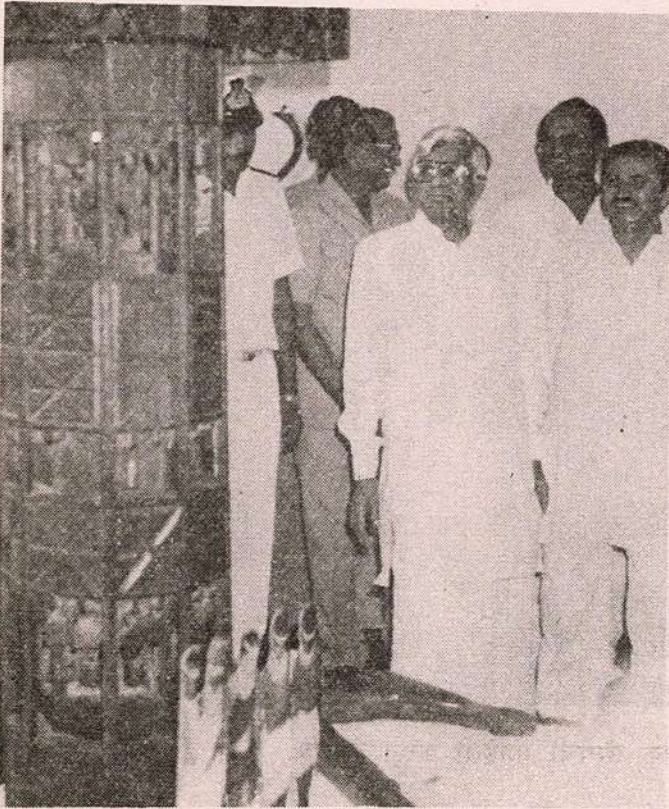
मा. श्री. सी. सुब्रमण्यम्, राज्यपाल, संस्थेच्या संग्रहालयातील नकाशा पाहताना.

संग्रहालयातील वस्तूंचे आस्थेने निरीक्षण करताना मा. श्री. सी. सुब्रमण्यम्, राज्यपाल, महाराष्ट्र राज्य.

मा. श्री. सी. सुब्रमण्यम्, राज्यपाल
व सौ. सुब्रमण्यम्
संग्रहालयातील आदिवासींचे दागिने
आस्थेने पहात असताना.

मा. राज्यपाल श्री. सी. सुब्रमण्यम्, माडिया गोंडांच्या लग्न खांबाचे निरीक्षण करताना.

मा. आदिवासी विकास मंत्री श्री. मधुकरराव पिचड प्रास्ताविक देताना.

श्री. एन. पी. भगणे, संचालक संस्थेची माहिती करून देताना.

Table 2 contd....

a) Calorie intake		b) Protein intake	
Calories intake groups	Number of households (42)	Protein intake groups	Number of households (42)
2400 to 2800	7 (16.7)	55 to 75	13 (30.9)
2800 to 3200	4 (9.52)	75 to 95	3 (7.14)
Above 3200	2 (4.76)	Above 95	4 (9.52)
Total	13 (31.0)	Total	20 (47.6)

(Figures in parentheses indicate percentages to total number of households)
Deficiency is less serious than calorie deficiency among tribals.

4. Effect of various factors on calorie and protein intake :

To estimate the effect of selected factors on calorie and protein intake multiple regression analysis was carried out (Table 3).

The results of the multiple regressions analysis show that as the family size increases by an adult unit the calorie intake decreases by about 146 Calories while protein intake decreases by 4 grams. Family size (X_1) had a effect significant on calorie and protein intake. Annual income of household (X_2) had a significant effect on calorie (0.0210**) and protein (0.0007**) intake while the effects of size of land holding (X_3), foodgrain production (X_4) and educational level (X_5) on calorie and protein intake was not significant.

TABLE 3
Regression coefficients for calories and protein intake

Variable	Regression coefficients	
	Calorie	Protein
Family size (X_1)	-146.0379** (31.4022)	-4.1820** (0.9784)
Annual income (X_2)	0.0210** (0.0071)	0.0007** (0.0002)

Table Contd....

Table Contd...

Variable	Regression coefficients	
	Calorie	Protein
Size of land holding (X ₃)	64.0413 (75.1115)	3.4953 (2.3403)
Foodgrain Production (X ₄)	7.9512 (7.8078)	0.0062 (0.2433)
Educational level (X ₅)	22.2050 (23.3758)	0.2408 (0.7283)
R ²	0.6016	0.5829

(Figures in parentheses indicate standard errors)

** Significant at 1 percent level of probability.

* Significant at 5 percent level of probability.

The variables included in the equation explained 60.2 and 58.3 percent variation in calorie and protein intake, respectively. This indicates that the selected variables are important in influencing calorie and protein intake.

Conclusions :

The intake of almost all the foodstuff, except pulses, other vegetables and roots & tubers, was inadequate among the tribals.

At overall level, the calorie intake was inadequate while protein intake was just adequate among the tribals of Thane district.

Per day per capita cost of diet of the tribals was Rs.6.81 which was less than the cost of balanced diet (Rs. 7.04)

The diet of tribals with respect to 69 and 52.4 percent households was deficit in calories and proteins, respectively.

Among the various factors selected, family size and annual income seemed to have profound influence on calorie and protein intake of the tribals.

To overcome the problem of calorie-protein deficiency, the tribals should be motivated to adopt modern technology in

farming so that production of foodgrains will increase and ultimately the consumption also. In the meantime, more cereals, pulses and oil should be supplied to tribals through public Distribution System as a immediate measure.

References.

1. Anonymous, 1987. Socio-economic Review and District Statistical Abstract of Thane District. Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, Bombay.
2. Gopalan, C. and Narasinga Rao, B.S., 1980. Dietary Allowances for Indians, ICMR Special Report Series No.60, NIN, Hyderabad.
3. Gopalan C., Ramasastri, B.V and Balasubramanian S.L. 1989. Nutritive Value of Indian Foods, NINI(ICMR), Hyderabad.
4. Kokate, K.D. 1984. A study on dairy farming system and technological gap in a tribal setting, unpublished Ph.D. Thesis, NDRI, Karnal.
5. Lakshminarayana, 1986. Tribal development in Maharashtra. Tribal Reserch Bulletin, 9 (1) : 1.

सावरीचा माळ

— प्रा. सौ. सुमन मा. मुठे

गेल्या दोन-तीन वर्षांपासून महाविद्यालयीन उपक्रमाचा महत्त्वाचा भाग म्हणून राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या अंतर्गत सातत्याने नाशिक जिल्ह्याच्या आदिवासी दुर्गम भागामध्ये वास्तव्य करण्याचा व दुर्गम भागातून भ्रमंती करण्याचा योग आला.

ज्यावेळी आम्ही राष्ट्रीय सेवा योजनेअंतर्गत शिबिरे भरवितो त्या वेळी महिला महाविद्यालय संचालित शिबिर असल्यामुळे साहजिकच महिला व बालकांच्या समस्यांबाबत आम्ही विशेष जागरूक असतो. त्यामुळे १९९०-९१ - ९१ - ९२ मध्ये अनुक्रमे हरसूल येथे व नंतर ९१-९२ मध्ये पेठ तालुक्यातील म्हसगण येथे शिबिरे आयोजित केली. त्या त्या वेळी आदिवासी परिसरातील अंगणवाडी व अंगणवाडी शिक्षिका तसेच दुर्गम भागातील महिलांसाठी मेळावे व भेटीचे कार्यक्रम आम्ही आयोजित केले होते.

प्रथम वर्षी आम्ही हरसूल गावी शिबिर आयोजित केले. हरसूल तसे मध्यवर्ती ठिकाण, किमान आरोग्यविषयक सोयी उपलब्ध असाव्यात, तिथे अंगणवाडी बालकांना किमान सोयी उपलब्ध असाव्यात, असा आमचा कयास. परंतु ज्या वेळी हरसूल येथील अंगणवाडीला आम्ही विद्यार्थिनींसमवेत भेट दिली तेव्हा तिथे उपस्थित असलेल्या शिक्षिकेने अडचणीचा जो पाढा वाचला तो ऐकून आम्ही आश्चर्यचकित झालो. बालवाडीची इमारतवजा शाळेची दुर्दशा पाहवत नव्हती.

त्याचवेळी आम्ही हरसूल तालुक्यातील दळपतपूर येथे महिला मेळाव्याचे आयोजन केले होते. महिलासुध्दा मोठ्या उत्सुकतेने मोठ्या संख्येने हजर होत्या. या मेळाव्यात स्त्रियांच्या आरोग्याविषयी व पर्यायाने बालकांच्या समस्यांविषयी काही जाणून घेता येईल या दृष्टीने आम्ही काही प्रश्न महिलांना

विचारले. किमान गरोदरपणात व त्यानंतर बाळंतपणामध्ये तुम्ही कोणता आहार घेता ? उत्तर होते डाळभात. त्यानंतर बालकांना कोणता आहार देता ? डाळभात, नाचणीची पेज इ. किंवा जंगलातील भाज्या, कंदमुळे. याशिवाय त्यांना काहीही माहिती नव्हते, किंबहुना या पलीकडे बालकांना काही वेगळा आहार द्यायचा असतो हे सुध्दा त्यांना ठाऊक नव्हते.

कुटुंबनियोजनाविषयी पारंपारिक कल्पना अजूनही अस्तित्वात असलेल्या दिसल्या. कितीही बालकांना जन्म दिला तरी त्यामध्ये वावगे नाही व काही मृत्यू पावली तरी देवाचा दोष असे अजूनही मत त्यांच्यापैकी बऱ्याच महिलांनी बोलून दाखविले, म्हणजे अजूनही अंधश्रद्धा, जादूटोणे, भगत इ. वर त्यांचा विश्वास आहेच.

त्याच पेठ तालुक्यात देवडोंगरा व त्याहीपुढे कापोडीपाडा येथे जाऊन एका पाड्यास भेट दिली असताना तेथील जंगल कामगार सहकारी सोसायटीचे एक पदाधिकारी भेटले. त्यांनीही अतिशय चांगले आदरातिथ्य केले. त्यांच्याशी काही तास चर्चा केल्यानंतर त्यांनी अगदी स्पष्टपणे आपली मते मांडली. त्यांच्या मते त्यांच्या पाड्यातील काही ठराविक कुटुंबे सोडली तर आजही प्रत्येक पाड्यामध्ये आदिवासी कुटुंबाची स्थिती अत्यंत हलाखीची आहे. वर्षातील ३/४ महिने बऱ्यापैकी जातात, नंतर आनंदच असतो. त्याला कारण अंधश्रद्धा हे सुद्धा आहेच, आजही आदिवासी बांधव अंधश्रद्धा, जादूटोणे, भगत यांच्या विळख्यातून मुक्त झालेलेच नाहीत.

त्याचबरोबर सुशिक्षित पदवीधर जरी उपलब्ध झाले तरी त्यांना शासकीय सेवेमध्ये अजूनही समाविष्ट होताना अडचणी येतात व दुय्यम दर्जाची वागणूक मिळते. त्यांनी बी.कॉम. झालेल्या पदविधराची व्यथा सांगितली. बी.कॉम झालेल्या तरुणाला राज्य परिवहन मंडळामध्ये कंडक्टर म्हणून नोकरी स्वीकारावी लागली तर विद्यार्थ्यांना शिकण्याची उमेद कशी वाटणार ? हा प्रश्न सुद्धा विचार करायला लावणारा

होताच. त्याच बरोबर मुलींच्या शिक्षणाबाबत अजूनही उदास दृष्टिकोन दिसून आला. कारण इ. ५ वी, ७ वी नंतर विद्यार्थिनींच्या शिक्षणामध्ये खंड पडतो, कारण पुढच्या शिक्षणासाठी आश्रमशाळांची संख्या कमी व घरांपासूनचे अंतर जास्त यामुळे मुलींना पुढे शिक्षण घेता येत नाही व त्यानंतर अशा अर्धवट शिक्षणाचा त्यांना विशेष फायदा मिळत नाही.

आजही आदिवासी दुर्गम भागामध्ये प्रत्येक ऋतूमधल्या समस्या वेगवेगळ्या आहेत. उन्हाळ्यामध्ये पाण्याची तीव्र टंचाई म्हणून विहीर, तळे, डबकी, नदीपात्रातील खड्डे यावरच त्यांचे सगळे व्यवहार चालतात. यामध्ये धुणे, भांडी, स्नान सगळेच येथे चालते. हेच पाणी कुठेतरी विहिरीमध्ये मिसळते व रोगराईला आमंत्रण मिळते व सकस आहाराअभावी प्रतिकार शक्ती कमी असल्यामुळे बालके ताबडतोब मृत्यूच्या आहारी जातात. अशावेळी तातडीने औषधोपचार होणे आवश्यक असते. परंतु औषधोपचार वेळेवर उपलब्ध होत नाही, म्हणून परत आदिवासी बांधव त्यांच्या

पारंपारिक मार्गाकडे वळतात, म्हणजेच जादूटोणे, भगत गंडेदोरे इत्यादी सर्व प्रसंगांवर मात करायची असेल तर रस्ते, शिक्षण, आरोग्य, वीज, पाणी या सर्व बाबतीत युद्ध पातळीवर प्रयत्न होणे आवश्यक आहे.

केवळ शासनानेच ही जबाबदारी स्वीकारावी असेही होता कामा नये. आज आदिवासी भागात अनेक स्वयंसेवी संस्था ज्या हिरीरीने, उत्सुकतेने, तळमळीने कार्य करीत आहेत त्यांच्याकडे पाहण्याचा शासनाचा दृष्टिकोन स्वच्छ असावा.

कारण आजपर्यंतचा असा अनुभव आहे की स्वयंसेवी संघटना ज्या ज्या ठिकाणी कार्य करत आहेत तिथे अत्यंत उत्कृष्टपणे कार्य करत आहेत. त्यांना शासकीय मदतीचा ओघ उपलब्ध झाला तरच हे चिंताजनक चित्र निश्चितपणे बदलू शकेल.

**शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांची
आरोग्य तपासणी**

— श्रीमती एम्. डी. घोडे

(१) शासकीय आश्रमशाळा

समाजातील सर्व घटकांमध्ये आदिवासी हा सर्वात दुर्बल व दुर्लक्षित घटक आहे. तो केवळ सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या मागासलेला आहे असे नव्हे तर शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेला आहे. आदिवासी समाजाची शिक्षणविषयक उदासीनता घालवून त्यांचा विकास करण्याच्या दृष्टीने शासन 'आश्रमशाळा समूह' ही योजना आदिवासी विकास

संचालनालयामार्फत १९७२-७३ पासून राबवीत आहे. महाराष्ट्र राज्यात १९९२-९३ अखेर ३९९ शासकीय आश्रमशाळा चालविल्या जात असून या शिवाय महाराष्ट्रात खाजगी स्वयंसेवी संस्थांमार्फत आश्रमशाळा चालविल्या जातात. अशा शाळांना शासन अनुदान देते. अशा अनुदानित आश्रमशाळांची संख्या २०३ आहे. महाराष्ट्र राज्यात शासकीय व स्वयंसेवी संस्थांमार्फत चालविल्या जाणाऱ्या एकूण आश्रमशाळांची संख्या ६०२ इतकी आहे.

(२) शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थी संख्या

सन १९९१-९२ मध्ये आश्रमशाळांमध्ये शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या खालील तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे होती.

तक्ता क्र. १

शासकीय आश्रमशाळेतील इयत्ता निहाय विद्यार्थी संख्या (१९९१-९२)

अ. क्र.	इयत्ता	मुले	मुली	एकूण
१.	चालवाडी	४,३२४	४,३१०	८,६३४
२.	इ. १ ली	१०,०८७	६,०४९	१६,१३६
३.	इ. २ री	९,२३८	५,४४९	१४,६८७
४.	इ. ३ री	९,१४०	५,४०५	१४,५४५
५.	इ. ४ थी	७,५२९	४,३११	११,८४०
६.	इ. ५ वी	८,५१९	४,५४४	१३,०६३
७.	इ. ६ वी	७,२४७	३,५७३	१०,९२०
८.	इ. ७ वी	६,८९१	२,९८३	९,८७४
९.	इ. ८ वी	४,३०८	१,४७२	५,७८०
१०.	इ. ९ वी	३,६१०	१,१०१	४,७११
११.	इ. १० वी	२,८०९	७२०	३,५२९
एकूण		७३,७०२	४०,०१७	१,१३,७१९

संशोधन अधिकारी, आ.सं. व प्र.शि.सं., म.रा., मुणे-१.

(३) नमुना पाहणीसाठी निवडलेले क्षेत्र

आश्रम शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या आरोग्य तपासणी संदर्भात क्षेत्रीय पाहणीसाठी अहमदनगर जिल्ह्यातील आकोले, संगमनेर, राहुरी या तालुक्यातील प्राथमिक व पोस्ट बेसिक शाळांची निवड करण्यात आली. क्षेत्रीय कामकाज पाहणीसाठी जिल्ह्यातील उपयोजना क्षेत्रातील व उपयोजना क्षेत्राबाहेरील आश्रमशाळा निवडण्यात आल्या. क्षेत्रीय निवडीच्या दृष्टिकोनातून शाळांच्या निवडींना प्राधान्य देण्यात आले.

१) कोळ्याची वाडी, २) जवळे बाळेश्वर, ३) केळी रुमाणी, ४) खिरविरे या चार आश्रमशाळा निवडण्यात आल्या. यामध्ये बेसिक व पोस्ट बेसिक आश्रमशाळांचा समावेश करण्यात आला. शासकीय आश्रमशाळांच्या मुख्याध्यापकांकडून माहिती भरून घेण्यासाठी एक प्रपत्र विहित करण्यात आले होते. तसेच वैद्यकीय अधिकाऱ्यांच्या मुलाखतीदेखील विहित नमुन्यातील प्रश्नावलीमध्ये घेण्यात आल्या. क्षेत्रीय पाहणीद्वारे निवडक आश्रमशाळांच्या संबंधीची उपलब्ध झालेली माहिती खालील तक्त्यात दर्शविली आहे.

तक्ता क्र. २

नमुना आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांची संख्या.

अ.क्र.	तालुका	आश्रमशाळा प्रकार	आश्रमशाळा	विद्यार्थी संख्या
१	२	३	४	५
१.	संगमनेर	बेसिक	जवळे बाळेश्वर	२६४
२.	राहुरी	पोस्ट बेसिक	कोळ्याची वाडी	४१८
३.	आकोले	पोस्ट बेसिक	केळी रुमाणी	४४३
४.	आकोले	पोस्ट बेसिक	खिरविरे	-

संगमनेर, राहुरी व आकोले या तीन तालुक्यातील एक बेसिक व तीन पोस्ट बेसिक आश्रमशाळा क्षेत्रीय कामकाज पाहणीसाठी निवडण्यात आल्या. निवडलेल्या आश्रमशाळांचे

प्राथमिक आरोग्य केंद्रापासून अंतर पाहणे संयुक्तिक आहे. तेव्हा प्राथमिक आरोग्य केंद्रापासून आश्रमशाळेचे अंतरानुसार वर्गीकरण खालील तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे केले आहे.

तक्ता क्र. ३

अंतरानुसार आश्रमशाळांचे वर्गीकरण

अ. क्र.	आश्रमशाळा प्रकार	आश्रमशाळेचे नांव	० ते १ कि.मी.	१ ते २ कि.मी.	२ ते ४ कि.मी.	४ ते ६ कि.मी.	६ ते १० कि.मी.	१० कि.मी. च्या पुढे.
१.	बेसिक	जवळे बाळेश्वर	-	-	-	-	-	१ (४० कि.मी.)
२.	पोस्ट बेसिक	केळी रुमाणी	-	-	-	१	-	-
३.	पोस्ट बेसिक	कोळ्याची वाडी	-	-	-	-	१	-
४.	पोस्ट बेसिक	खिरविरे	१	-	-	-	-	-
एकूण			१	-	-	१	१	१

(४) आरोग्याचे महत्त्व

आरोग्य हे धन आहे असे म्हणतात. (आरोग्य धन संपदा) शरीराचा व मनाचा समतोल म्हणजे आरोग्य. आरोग्य हे शरीराचे कार्य आहे तसेच मनाचेही कार्य आहे. केवळ रोगप्रतिबंधक उपाय व वैद्यकीय सोई यामुळे आरोग्याचे रक्षण होत नाही. तर व्यक्ती व समाजात शरीर रक्षण कसे करावे. निसर्गाने निर्माण करून दिलेल्या शुध्द हवा, पाणी, सूर्यप्रकाश, अन्न, श्रम व विश्रांतीची योग्य व समतोल विभागणी व वरदानाने आरोग्य उत्तम रीतीने काम करू शकते. आरोग्याने केवळ स्वतःचीच गरज पूर्ण होते असे नाही तर त्यात इतरांच्या विषयीची कल्याणबुद्धीही असते. त्यादृष्टीने पाहिले तर आरोग्य ही वैयक्तिक व सामूहिक जीवनाचा प्रमुख घटक आहे. आरोग्य व कार्यक्षमता यांचा अनोन्य संबंध आहे. निकोप आरोग्य हा विकासाचा पाया आहे. पण याच्या नेमकी उलट स्थिती डोंगराळ दुर्गम भागामध्ये म्हणजे आदिवासी भागात आढळून येते. आदिवासींच्या अनेक आरोग्य समस्या आहेत. त्यांना आरोग्य शिक्षण दिले तर या समस्या दूर होऊ शकतील,

हे लक्षात घेऊन आदिवासी भागात काम करणाऱ्या समाजकार्यकर्त्यांना स्वच्छतेविषयी व आरोग्याविषयी मार्गदर्शन केले पाहिजे. आदिवासी भागातील विशिष्ट भौगोलिक परिस्थिती व त्यामध्ये उपलब्ध होणाऱ्या सार्वजनिक आरोग्याच्या सुविधा हे आदिवासींच्या आरोग्यावर परिणाम करणारे घटक आहेत. सर्वसाधारणपणे असे दिसून येते की, आदिवासी क्षेत्रामध्ये ३०,००० किंवा त्याहून अधिक लोकसंख्येकरिता एक प्राथमिक आरोग्य केंद्र उपलब्ध आहे. आश्रमशाळा व प्राथमिक आरोग्य केंद्र यांचे क्षेत्रनिश्चिती व स्थलनिश्चिती बाबतचे निकष त्या त्या सोईनुसार निश्चित केलेले असतात.

आश्रमशाळांतील विद्यार्थ्यांच्या आरोग्य संवर्धनाच्या दृष्टिकोनातून प्राथमिक आरोग्यकेंद्रातील वैद्यकीय अधिकारी यांना काही नियमभेटी देण्यासंबंधी सूचना दिलेल्या आहेत. निवडलेल्या आश्रमशाळांना भेटी दिल्यानंतर आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांमध्ये आढळणाऱ्या काही आरोग्य समस्या व त्यांची कारणे खालील तक्त्यात नमूद केल्याप्रमाणे आढळून आली.

तक्ता क्र. ४

आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांच्या आरोग्य समस्या व त्यांची कारणे :-

अ. क्र.	आश्रम शाळा	स्नान व्यवस्था		वार्षिक वैद्यकीय तपासणी.		आढळणारे आजार	आश्रमशाळेमध्ये उपलब्ध औषधे
		मुले	मुली	१ वेळा	२ वेळा		
१.	खिरबिरे	नदीवर	नदीवर	-	-	त्वचारोग, दुखापत, थंडीताप, पंढुरोग	आयोडीन, थंडीताप व त्वचारोगावरील पातळ औषधे इ.
२.	कोळ्याची वाडी	ओढ्यावर	ओढ्यावर	-	-	त्वचारोग, खोकला, पोटदुखी, खरचटणे	आयोडीन, थंडीताप, खोकला, जखम, त्वचारोगावरील औषधे
३.	जवळे वाळेद्वर	ओढ्यावर	ओढ्यावर	-	-	त्वचारोग, खोकला, पोटदुखी, खरचटणे, लागणे,	आयोडीन, थंडीताप, खोकला, त्वचारोगावरील औषधे.
४.	केळी रुमाणी	नदीवर	नदीवर	-	-	त्वचारोग, थंडीताप, डोकेदुखी, जुलाव	थंडीताप, त्वचारोग, जखम, खोकला इ. वरील गोळ्या, औषधे व मलम.

वैद्यकीय अधिकाऱ्यांची मुलाखत घेतली असता (१) विद्यार्थ्यांच्या आरोग्यासंबंधी औषधोपचारासंबंधी खालील सूचना मुख्याध्यापकांना दिल्याचे आढळून आले.

१. आश्रमशाळेसाठी शुध्द पाणीपुरवठा व्हावा.
२. वर्गशिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना आरोग्याचे महत्त्व पटवून द्यावे.
३. आश्रमशाळेत क्लोरीनयुक्त पाणी विद्यार्थ्यांना पिण्यासाठी उपलब्ध करून द्यावे.
४. विद्यार्थ्यांच्या आहारामध्ये पालेभाज्यांचा वापर अधिक प्रमाणात करण्यात यावा.
५. विद्यार्थ्यांना आंधोळीसाठी गरम पाणी देण्यात यावे.
६. विद्यार्थ्यांनी नियमित आंधोळ व कपडे स्वच्छ ठेवणे आवश्यक.

वैद्यकीय अधिकाऱ्यांना आश्रमशाळेला वारंवार भेटी देण्यामध्ये काय अडचणी येतात हे जाणून घेतले असता, दुर्गम भागात वाहनाची अडचण असते. तसेच पावसाळ्यात दळणवळणाची सोय नसल्याने नियमित भेटी देणे शक्य होत नसल्याचे सांगण्यात आले.

(५) निरीक्षणातील सुदे

क्षेत्रीय पाहणीद्वारे आढळून आलेल्या ठळक बाबी सारांश रूपाने खालीलप्रमाणे.

क्षेत्रीय पाहणीद्वारे असे आढळून आले की, आश्रमशाळेतील सर्वच्या सर्व विद्यार्थ्यांची वार्षिक वैद्यकीय तपासणी केली जात नाही. केवळ निम्म्या किंवा काही मुलांची वैद्यकीय तपासणी वैद्यकीय अधिकारी करतात. ती पण वर्षातून एकदाच.

आरोग्य संवर्धनामध्ये आंधोळीस अनन्य साधारण महत्त्व आहे. परंतु आश्रमशाळेतील विद्यार्थी - विद्यार्थिनींना नदीवर किंवा ओढ्यावर उघड्यावर आंधोळ करावी लागते. आश्रमशाळेपासून नदी किंवा ओढा दूर अंतरावर असल्याने विद्यार्थी, विद्यार्थिनी आंधोळीचा कंटाळा करतात. तसेच आंधोळीस पाणी उपलब्ध होत नाही.

(२) आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांना डोकेदुखी, सर्दी, थंडीताप, त्वचारोग अशासारख्या आजारांवर औषधोपचार करण्यात येतात. विद्यार्थी गंभीर आजारी असला तर त्यांना घरी पाठविण्यात येते. आश्रमशाळेत ज्या खोलीत विद्यार्थी राहतात त्याच खोलीत अभ्यासाचे वर्ग भरविले जातात. आजारी विद्यार्थ्याला विश्रांतीसाठी स्वतंत्र रुम नसते. पर्यायाने विद्यार्थ्याला घरी पाठविण्यात येते.

(४) वैद्यकीय अधिकारी आश्रमशाळांना नेमून दिलेल्या भेटी नियमितपणे देत नाहीत. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या आरोग्याची खबरदारी पाहिजे तितकी घेतली जात नाही. आजार अंगावर काढले जातात.

(५) वैद्यकीय अधिकारी आश्रमशाळांना नियमित भेटी देतात किंवा कसे, आढळून आलेल्या आजारांवर औषधोपचार व्यवस्थित केले जातात का,

आरोग्यासंबंधी मार्गदर्शन करतात का, यासंबंधीचा आढावा संबंधित विभागाच्या अधिकाऱ्यांकडून घेतला जात नाही.

- (६) आदिवासी विकास अधिकाऱ्याकडील निरीक्षक, वैद्यकीय अधिकाऱ्यांनी दिलेल्या भेटी व इतर बाबी याबाबत तपासणी करित नाहीत.
- (७) मुख्याध्यापक व वसतिगृह अधीक्षक मुलांना आरोग्याचे महत्त्व पटवून देण्याबाबत उदासीन दिसतात. दोघांमध्ये जबाबदारीची विभागणी नसल्याने दोहोंकडून मुलांच्या आरोग्याची उपेक्षा होते.

(६) निष्कर्ष व सूचना

क्षेत्रीय पाहणीमधून विद्यार्थ्यांच्या आरोग्य तपासणीसंबंधी काही निष्कर्ष खालीलप्रमाणे.

- (१) विद्यार्थ्यांसाठी आंगोळीला पाणी पुरविणे.
- (२) विद्यार्थ्यांसाठी स्वतंत्र स्नानगृह व स्वच्छतागृहाची आवश्यकता तसेच आंगोळीसाठी भरपूर पाणी पुरविणे आवश्यक.
- (३) आश्रमशाळेतील सर्वच्या सर्व विद्यार्थ्यांची वैद्यकीय तपासणी वर्षातून दोन वेळा करणे गरजेचे आहे.
- (४) विद्यार्थी आजारी पडला तर त्याला घरी न पाठविता त्यावर प्रथम औषधोपचार करणे

शाळेतील मुख्याध्यापक व वसतिगृह अधीक्षक यांची जबाबदारी आहे.

- (५) प्रत्येक आश्रमशाळेतमध्ये आजारी विद्यार्थ्यांसाठी स्वतंत्र खोली उपलब्ध करून देण्याची आवश्यकता आहे, म्हणजे त्यांच्या आजाराची बाधा (संसर्ग) इतर विद्यार्थ्यांना होणार नाही.
- (६) विद्यार्थ्यांमध्ये आढळून आलेल्या गंभीर आजाराबाबत त्यांचे पालक, मुख्याध्यापक व कार्यालयीन अधीक्षक यांना योग्य तो सल्ला वैद्यकीय अधिकाऱ्यांनी देणे आवश्यक आहे.
- (७) विद्यार्थ्यांमध्ये आढळून आलेल्या गंभीर स्वरूपातील आजारावर प्राथमिक आरोग्य केंद्रामध्ये इलाज करणे संपुक्तिक आहे.
- (८) वैद्यकीय अधिकाऱ्यांनी शासनाने विहित केल्याप्रमाणे आश्रमशाळाना भेटी देणे आवश्यक आहे.
- (९) वैद्यकीय अधिकाऱ्यांच्या भेटींचा अहवाल मुख्याध्यापकांनी प्रशासनस पाठविणे आवश्यक आहे.
- (१०) विहित भेटी न दिलेल्या वैद्यकीय अधिकाऱ्याच्या बाबतीत वरिष्ठ पातळीवरून कार्यवाही होणे अगत्याचे आहे.

आदिम जमातीचे रक्षण करा

— इरगोंडा प्रांतील (नाशिक)

हरी सांगत होता - “आदिवासी हे निसर्गाचे शत्रू असूच शकत नाहीत. त्यांच्यामुळे जंगलाची हानी झाली. हे खरं नाही.”

“कशावरून असं तू म्हणतोस ? ते तर सरपणासाठी जंगलाची बेकायदेशीर तोड करताना आढळतात, अशी अनेकांची तक्रार आहे.”

“सरपणासाठी लाकडे तोडली जातात. त्याने जंगले नष्ट होत आहेत हा समज चुकीचा आहे. आदिवासींच्या विरोधात हा समज पसरविला आहे.”

“ते जंगल तोडत नाहीत असं नाही. जंगल ही त्यांची संपत्ती आहे. त्यांना लागणारं इंधन, घरसाठी आणि शेतीसाठी लागणारी लाकडे, जनावरांसाठी लागणारा चारा, खाण्यासाठी लागणारी विविध पानं, फुलं आणि औषधी वनस्पती जंगलातूनच मिळतात आणि यावरच फार मोठा आदिवासी समाज अवलंबून आहे. हा आदिम समाज आहे. त्यांच्याकडे निसर्गाविषयी काही उपजतच ज्ञान आहे. पशुपक्षी ज्याप्रमाणे काही निसर्गनियम समजून घेतात तसेच या आदिम जमातीने निसर्गाला समजून घेतले आहे. ते निसर्गक्रोधी कधीच नव्हते. आजही नाहीत. त्यांच्याविषयी फारच गैरसमज आहेत. या जमाती जंगलाच्या सहवासात हजारो वर्षे राहात आहेत.”

“आदिवासींवर आलेली बंधने चुकीची आहेत, असं तुला वाटतं का ?”

“सर्वात मोठी वृक्षतोड ही कागद कारखान्यासाठी केली जाते. वन्य प्राण्यांप्रमाणे हे आदिवासीही हजारो वर्षे जंगलात राहात आहेत. तिथून त्यांना हाकलून दिलं जात आहे. यामुळे आदिवासींच्या विस्थापनाचा गंभीर प्रश्न तयार झाला आहे. त्यांच्यामागे आपण उभं राहिलं पाहिजे.”

जंगलाचा खरा नाश कधीपासून सुरू झाला ?”

“खरं तर औद्योगिक क्रांतीनंतर हा नाश सुरू झाला. मात्र आदिवासींची खरी पीछेहाट इंग्रज येथे आल्यावर सुरू झाली. इंग्रजांनी मालकी हक्काची जमिनीची कागदपत्रं तयार करण्याचं काम सुरू केलं. इंग्रजांना मालकीचे दोनच प्रकार ठाऊक होते. एक व्यक्तिगत मालकी, दुसरी सरकारी. आदिवासी समाजात सामायिक जमिनीची मालकी होती. ही मालकीची पध्दत इंग्रजांना ठाऊक नव्हती. त्यामुळे सामुदायिक मालकी याचा अर्थ इंग्रजांनी ‘सरकारी मालकी’ असा लावला. सर्व जंगलं ‘सरकारी’ झाली.

“आदिवासी समाजात तेव्हा व्यक्तिगत मालकीची पध्दत नव्हती. यामुळे त्यांच्या जमिनी ‘सरकारी’ जमिनी झाल्या. त्यामागील इतिहास हा असा आहे. त्यांच्याकडे जो पुरावा होता तो तोंडी पुरावा होता. अशा तोंडी पुराव्याला काही किंमत नाही हे त्याला ठाऊक नव्हतं.”

“अज्ञानामुळे त्यांचं नुकसान झालं.”

“मी याला अज्ञान म्हणणार नाही. त्यांची एक निराळा जीवनपध्दती आहे. त्यांच्या पध्दतीनेच त्यांना आपण समजून

धेतलं पाहिजे. आपले नियम, कायदे त्यांना लावताना याचा विचार केला पाहिजे. जगात जे आदिम मानवी वंश आहेत त्यात त्यांचा समावेश होतो. हा वंश नष्ट होतं कामा नये. अनेकांनी त्यांच्या जमिनी जबरदस्तीने बळकावल्या आहेत. १८५५ मध्ये संधाळांनी बंड पुकारले होते. 'डेकन रायटस्' या नावाने याची इतिहासात नोंद आहे."

"जंगलाचं संरक्षण कसं करावं?"

"त्यासाठी तिथल्या स्थानिक लोकांच्या सहभागाचा विचार करावा. त्यांना तिथून हुसकून लावू नये. त्या स्थानिक लोकांचे अन्न, चारा, निवारा, इंधन, वनौषधी याची पूर्तता करताना पर्यावरणाच्या संतुलनास बाधा येणार नाही."

"आदिवासींसंबंधी भारत सरकारने बर्मन समिती या नावाची एक समिती नेमली होती. त्यात आदिवासींच्या अधिकाराचा पुरस्कार केला आहे. देशातील ४.३ कोटी आदिवासी जंगलाचा विनाश करीत आहेत हा आरोप खोटा आहे, असे त्यात म्हटले आहे. या बर्मन समितीने अहवालात म्हटले आहे की, वनतोड चराई आणि शिकारीसाठी आदिवासींना जे अधिकार आहेत ते कायद्याने मिळाले पाहिजेत. हा अहवाल जनतेपर्यंत आला नाही, ही खेदाची गोष्ट आहे."

"अनेक लोक असे म्हणतात, त्यांना तुम्ही आहे त्याच परिस्थितीत का ठेवता? त्यांनाही नागरिकांचे जीवन मिळाले पाहिजे. या जंगलातून ते जर बाहेर पडतील तर

त्यांचा विकास होईल. त्यासाठी अनेक योजना तयार केल्या आहेत."

"त्यांची जी संस्कृती आहे, ती टिकली पाहिजे असं तुला वाटत नाही?"

"संस्कृती ही बदलत असते. तिला आपण कालमानाप्रमाणे बदलू द्यावे. त्यांच्या संस्कृतीचे रक्षण या नावाखाली त्यांना गरीब ठेऊ नका. त्याला संस्कृती म्हणता येणार नाही."

"त्यांचा पेहराव, भाषा याविषयी?"

"तीही बदलणार आहे. बदलली पाहिजे. पण आज नागरिक वनविण्यासाठी तुम्ही त्यांचे विस्थापन करू नका. कारण रोजगाराचा प्रश्न आहे. तो नवी वननीती तयार करूनच सुटेल."

"आदिवासी आज जागृत झाला आहे. आपले हक्क कोणते, अधिकार काय आहेत हे त्यांना कळू लागले आहे. नव्या - नव्या योजना येत आहेत. त्यात त्यांना वाटा दिला जात आहे हे. जरी खरं असलं तरी त्यांचा विकास खऱ्या अर्थाने होत आहे का?"

"या आदिम जमातीचे रक्षण करा. असे म्हणण्याची वेळ आली आहे."

(दिनांक १३-६-९२ च्या 'दैनिक सकाळ' मधून साभार)

बंजारा-बंजारी एकच असल्याच्या निर्णयामुळे वाद

प्रताप आसबे

बंजारा आणि बंजारी या तत्सम जाती समजाव्यात, असा निर्णय अलीकडेच मुंबई उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने दिल्यामुळे महाराष्ट्रात नव्याने एक वाद निर्माण होत आहे. याबाबतचा अंतिम निर्णय राज्य सरकारने घ्यावा, असे न्यायालयाने सुचविले असून, तोपर्यंत हे दोन्ही समाजघटक तत्सम जाती म्हणून ग्राह्य धरावेत, असे त्यात म्हटले आहे.

ठाणे जिल्ह्यातील बंजारी समाजाचे लोक आपण बंजारा आहोत, असे म्हणत असले, तरी प्रत्यक्षात या दोन वेगळ्या जाती आहेत. त्यामुळे जातीचे प्रमाणपत्र देताना ही बाब ध्यानात घ्यावी, असे परिपत्रक राज्य सरकारच्या समाजकल्याण खात्याने ५ मार्च १९८६ रोजी काढले होते. या गोपनीय परिपत्रकावर कारवाई करू नये, असा आदेशही खंडपीठाने निकालाद्वारे दिला आहे.

वस्तुतः बंजारा ही गुन्हेगारी जमात आहे, असे ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी १९२४ च्या क्रिमिनल ट्राइब्युनल ऑक्टनुसार ठरविले होते. पूर्ण खानदेशातील बंजारी समाजाचाही यात समावेश होता. स्वातंत्र्यानंतर १९५२ साली हा कायदा रद्द करण्यात आला. बंजारा या जमातीचा आणि तत्सम असलेल्या लमाण या समाजघटकाचा २१ नोव्हेंबर १९६१ रोजी विमुक्त जाती व भटक्या जमातींच्या यादीत समावेश झाला. पुढे १९६५ साली बंजारा ही प्रमुख जात मानून लमाण व इतर तत्सम जातींचा विमुक्त जातीत समावेश झाला होता. त्यामुळे बंजारा ही विमुक्त जमात आहे.

बंजारा आणि बंजारी यात नामसाधर्म्य असले तरी बंजारी ही जातीसंस्थेतील एक घटक जात आहे. तौलनिकदृष्ट्या पुढारलेल्या ब्राम्हण-मराठा जातीपेक्षा ही जात मागासलेली असल्यामुळे राज्य सरकारने १३ ऑक्टोबर १९६७ रोजी तिचा इतर मागासवर्गीयांच्या यादीत समावेश केला होता. त्यामुळे बंजारी हे भटक्या-विमुक्तात मोडतात.

मुंबई उच्च न्यायालयाच्या या निकालामुळे बंजारी समाजातील लोकांचा आता भटक्या-विमुक्तांच्या विशेष संवर्तीवरही हक्क निर्माण झाला आहे. ठाणे जिल्ह्यातील बंजारी समाजाच्या लोकांनी बंजारा हितवर्धक समाज नावाची एक संघटना स्थापन केली असून, बंजारा-बंजारी एकच समाज आहे, असा दावा केलेला होता. बंजारी समाजाच्या भटक्या विमुक्तात समावेश करावा अशी मागणीही या संघटनेच्या वतीने १९८४ साली मुख्यमंत्र्यांकडे करण्यात आली होती. बंजारा-बंजारी या तत्सम जाती आहेत, असे श्री. आर. ई. एन्थोवेन यांनी १९२२ साली प्रसिध्द झालेल्या 'द ट्राईब्युनल अँड कास्टम् ऑफ बॉम्बे' या ग्रंथात नमूद केले होते. तिचा दाखला या संघटनेने दिला होता. तथापि, राज्य सरकारने हा दावा अमान्य करून त्यांचे म्हणणे फेटाळले होते.

सरकारी सेवेतील श्री. गणपत पांडुरंग संख्ये या बंजारी इसमाने अतिरिक्त मुख्य महानगर दंडाधिकाऱ्यांकडून बंजारा जातीचे प्रमाणपत्र मिळवून, सेवा पुस्तकात तशी नोंदणी करावी, अशी मागणी केली होती. ती अमान्य झाल्यामुळे श्री. संख्ये यांनी उच्च न्यायालयात याचिका दाखल केली होती. त्या याचिकेच्या अनुषंगाने व नंतर खंडपीठाने वरील निकाल दिला असून सर्वांचे न्यायालयानेही राज्य सरकारचे म्हणणे फेटाळून लावले होते.

श्री. एन्थोवेन यांनी वंजारी व बंजारा या तत्सम जाती आहेत, असे म्हटले असले, तरी हे दोन अनन्यसाधारणपणे वेगळे घटक आहेत, अशी माहिती अनेक दस्तऐवजातून मिळते. श्री. एन्थोवेन यांनी १९२० पूर्वीची गॅझेटिअर्स आणि खानेसुमारीच्या अहवालावरून हे विधान केले होते. ते करण्यापूर्वी दोन्ही समाजघटकांची पध्दतशीरपणे व व्यापक अशी पाहणी केली नव्हती, असत अनेकांचा आक्षेप आहे.

‘नोट्स ऑन क्रिमिनल क्लासेस इन द बॉम्बे प्रेसिडेन्सी’ या ग्रंथात वंजारा या जमातीची वंजारा किंवा वंजारी या जातीशी गळत करून नका, असा स्पष्ट उल्लेख केला होता. वंजारा आणि वंजारा किंवा वंजारी यांच्यात खूप फरक आहे. चालीरीती, आचार-विचार, भाषा, जीवनपध्दती, पोषाख इत्यादी अनेक बाबतीत या दोन्ही समाजघटकात कसे वेगळेपण आहे, हे अतिशय वारकाव्याने या ग्रंथात दाखवून दिलेले होते. वंजारा व लमाण यांच्यासारख्या पोटजाती कशा गुन्हेगार प्रवृत्तीच्या आहेत, याची जातवार उदाहरणेही त्यात दिली होती. वंजारी हे गावात राहतात, त्यांची एकूणच राहणी व जीवनपध्दती मराठा समाजाप्रमाणे आहे. त्यामुळे वंजारा-वंजारी यांच्यात कसलेही साम्य नाही, असे या ग्रंथात म्हटले होते.

वंजारी जातीतील लोक अहमदनगर, पुणे, नाशिक आणि खानदेशात असून ते शांततेने शेती करणारे आणि कसल्याही प्रकारची गुन्हेगारी करणारे नाहीत, असे या १९०८ च्या ग्रंथात म्हटले होते.

‘कास्ट्स अँड ट्राईब्स इन इंडिया’ या ग्रंथाच्या चौथ्या खंडात इ. थर्स्टन यांनी तर अतिशय तपशीलवारपणाने वंजारा-वंजारी यांच्यातील फरक स्पष्ट केलेला आहे. वंजारा कोठलेही असोत, ते कोणत्याही पोटजातीतील असले तरी

‘गोरमाटी’ बोलतात. भारतातील प्रादेशिक भाषांमुळे या बोलीवर थोडाफार प्रभाव असला तरी गोरमाटीची रचना इथून तिथून सारखीच आहे. वंजारी व गोरमाटीत काही थोडे बोटार मोजण्याइतके शब्द सारखे आढळले तरी या दोन भाषात महदंतर आहे.

वंजारी इतर जातींबरोबर पिढ्यानपिढ्या गावात राहातात, शेती करतात, तर वंजारा तांड्यात राहातात, भटकतात. तांडा संस्कृती हे त्यांचे वैशिष्ट्य आहे. वंजारी महिला मराठा महिलांप्रमाणे वेश करतात. तर वंजारा महिलांचा पेहराव काही औरच असतो. तोही सर्वत्र भारतात सारखा आहे. आरसे लावलेला, लाल, निळ्या, पिवळ्या रंगाचा पोषाख, हस्तीदंती व लाकडाच्या रंद बांगड्या, केसाला कानाजवळ अडकविलेले झुमके, यांचे वर्णन श्री. थर्स्टन यांनी केले आहे. शिवाय जन्म, मृत्यू, लग्न, सण साजरे करण्याच्या पध्दती आणि रीतीरिवाज यांचे दाखले दिले आहेत.

ठाणे जिल्ह्यातील पाहणी

वंजारी समाज हिंदू समाजाप्रमाणे देव पूजतात. ठाण्यातील वंजारी लोकांतील पिंपळे पिंपळ्याची पूजा करतात, वडे आनगावचे लोक वडाची पूजा करतात, बोर बोराला तर संख्ये खाण्याच्या पानाला व चांदीच्या रुपयाला भजतात. असा प्रकार वंजारा समाजात सापडत नाही. ते मरीआई, महाकाली, संवाभाया, मिठुमुक्या यांना भजतात. वंजारी समाजाचे वर्धा जिल्ह्यातील हिंमणघाटजवळ वर्धा येथे मंदिर आहे.

वंजारा समाजात ‘गोर पंचायत’ ही महत्त्वाची संस्था अथवा व्यवस्था आहे. या गोर पंचायतीच्या अनुषंगाने संबंध समाजाचे एकप्रकारे नियमन व नियंत्रण केले जाते. ‘तांडा

पंचायत' हे या संस्थेचे प्राथमिक 'युनिट' आहे. तांड्याच्या नायकाला नाईक म्हणतात. त्यावरून बंजारा समाजात नाईक हे आडनाव रूढ झाले आहे. बंजारी समाजात अशा प्रकारे पंचायत नाही. मात्र बंजारातील 'गोर पंचायत' पिढ्यानपिढ्या टिकून आहे.

'क्षत्रियांचा इतिहास' या श्री. के. बी. देशमुख यांच्या ग्रंथात बंजारी उपनयन करतात, काही जानवे घालतात, लग्नात राणादेव, लाजाहोम, सप्तपदी, वाङ्निश्चय आदि संस्कार करतात, असे नमूद केले आहे. लमाण व चारण आपल्याला बंजारी म्हणवत असले, तरी यांचा या क्षत्रियांशी संबंध नाही, असे त्यांनी स्पष्ट केले आहे. बंजारात धात्रक, साठे, आव्हाड, रावर्जन अशी कुळे आहेत, तर बंजारात राठोड, पवार, चव्हाण, आढे, तरी, जाधव अशी कुळे आहेत. दोन्ही घटकातील कुळांचा अर्थाअर्थी संबंध नाही. या दोन्ही समाजात रोटी-बेटी व्यवहार नाही.

हैद्राबाद राज्याच्या १९४१ च्या खानेसुमारीनुसार बंजारा-बंजारी यांचा संबंध नाही, असे सांगण्यात आले आहे. महाराष्ट्र राज्य सरकारने ठाणे जिल्ह्यातील बंजारी व बंजारा एकत्र आहेत की काय, याची पाहणी करण्याचे काम पुण्याच्या आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेकडे सोपविले होते. संस्थेने पाहणी केली असता, या दोन्ही समाज घटकांत नावाशिवाय इतर कोणतेही साम्य नाही, असे स्पष्ट मत झाले होते. व्यवहार, आचारविचार, चालीरीती, भाषा, प्रथा, परंपरा यात संबंध नाही, असा अहवाल दिला होता. त्यामुळे राज्य सरकारने ठाणे जिल्ह्यातील उदाणू-पालघरच्या बंजारी समाजाची मागणी १९८४ साली फेटाळून लावली होती.

सरकारचा हलगर्जीपणा

मूलतः या दोन समाजघटकांमधील फरक हा 'ट्राईब' आणि 'कास्ट' म्हणजेच जमात आणि जात यांच्यातील फरक आहे. राज्य सरकारने न्यायालयात याबाबत काही ठोस बाबी पुढे ठेवल्या असल्या, तर वेगळी गोष्ट झाली असती. तथापि सरकारतर्फे हलगर्जीपणाच झाल्याचे जाणवते. यात अनेकांचे हितसंबंधही गुंतलेले असण्याची शक्यता आहे.

बंजारी समाजाचा इतर मागासवर्गीयांत समावेश असल्यामुळे त्यांना या सवलती आहेतच. पण विमुक्त जमातीत त्यांचा समावेश केल्यामुळे अति मागासलेल्या विमुक्त समाजावर अन्यायच होण्याची शक्यता आहे, कारण सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि राजकीयदृष्ट्या बंजारी हे पुढारलेले आहेत. पूर्वी कदाचित हे समाजघटक एक असतीलही, पण याचे संशोधन व्हायला हवे. पण म्हणून त्यांचा आता भटक्या विमुक्तात समावेश करणे योग्य नाही. सुप्रसिध्द समाजशास्त्रज्ञ एम्. एन्. श्रीनिवास यांच्या संस्कृतीकरणाच्या संकल्पनेप्रमाणे बंजारी समाज सुसंस्कृत झालेला आहे. जात म्हणून जातीसंस्थेत त्याने स्थान मिळविलेले आहे. हिंदू समाजाचा तो घटक बनला आहे.

बंजारा समाज ही जमात आहे. आतापर्यंत त्यांचा गुन्हेगारीशी संबंध होता. त्यांचे भटकणे आता कुठे थांबले असले तरी ते तांड्यातच राहतात, गावाच्या बाहेर. गावगड्याशी त्यांचा संबंध नाही. शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीयदृष्ट्या बंजारा समाजापेक्षा ते कितीतरी मागे आहेत. बंजारा समाजातील दोन मुख्यमंत्री महाराष्ट्राला लाभले असले, तरी तो केवळ अपघातच मानावा लागेल, कारण त्यांचा समाज अजून आहे तिथेच आहे.

आज पुढारलेले समाजघटकही सोयी, सवलती व फायद्यासाठी आपण मागासलेले आहोत, असा दावा करतात. बंजारी, माळी, धनगर, कोळी, कोष्टी, कुणबी हे सगळे इतर मागासवर्गात मोडतात. इतर मागासवर्गीयांसाठीच्या तरतुदींप्रमाणे त्यांना राखीव जागा आहेत. आज स्थिरस्थावर झालेले, जमीनजुमला असलेले हाटकर, कुटकर, बंडगर या साऱ्यांना भटक्या समाजाच्या सवलती लाभल्या आहेत. या निर्णयाचा काँग्रेसला निवडणुकीत फायदा झाला. राजकीय फायद्यासाठी काँग्रेसला धनगर समाजाला काही सवलती द्यायच्या असतील, तर जरूर द्याव्यात. पण त्यांना भटक्या विमुक्तात घालणे म्हणजे मागासवर्गीयांनी अति मागासवर्गीयांवर अन्याय करण्यासारखे आहे.

पुढारलेले आणि एम्.एन्.श्रीनिवास यांच्या संकल्पनेप्रमाणे ज्यांचे 'संस्कृतीकरण' झालेले आहे त्यांनी अशा मागण्या करणे म्हणजे बरोबर उलटी प्रक्रिया सुरू झाली की काय, अशी शंका येते. संस्कृतीकरणाची प्रक्रिया आपसूकपणे चालूच असते. पण असे प्रकार जेव्हा घडतात, तेव्हा त्याला काही प्रमाणात खीळ बसते, असे मानावे लागेल. मंडल आयोग आल्यापासून हे मोठ्या प्रमाणात घडत आहे, हे विशेष. 'संस्कृतीकरण' आणि 'आधुनिकीकरण' यांच्यातील संघर्ष श्री. श्रीनिवास यांना अपेक्षित आहे. पण आज जे घडते आहे, ते काहीसे वेगळेच असून, समाजशास्त्रज्ञांनी या प्रश्नांची दखल घ्यायला हवी.

'कास्ट इन इंडियन पॉलिटिक्स' या ग्रंथात रजनी कोठारी यांनी राजकारणावर जातीचा प्रभाव विशद केलेला आहे. सत्तेसाठी जाती कशा संघटित होतात आणि आपली वेगळी अस्मिता कशी टिकवतात, हे त्यांनी दाखविलेले आहे. गेल्या काही वर्षांत धनगर समाजाने आपला भटक्या जमातीत समावेश व्हावा असे प्रयत्न केले. महाराष्ट्र सरकारने त्यांची मागणी लक्षात घेऊन तसे केलेही. धनगरांमधील डगे धनगर

आणि बणगी धनगर हे खऱ्या अर्थाने भटके आहेत. पण आता जातीत मोडतात. पण इतर मागासवर्गीयात मोडणारे गवंडी विमुक्तांच्या सवलतींवर हक्क सांगतात. जोगी हेही इतर मागासवर्गीयात येतात, पण स्मशान जोगी म्हणून भटक्या जमातीवर हक्क सांगतात. गोसावी, नाथवंशी, गोसावी गाई घेऊन फिरतात. पण पेशव्यांचे गुरू असलेले काही दशनाम गोसावी भटक्यांच्या सवलती घेतात. ठाकूर जातही आहे व जमातही आहे. जातीचे लोक जमातीचा दावा करतात. भाट भटक्या विमुक्तात येतात, तर काही भट आपण भाट आहोत, असे सांगतात. जोशी ब्राम्हण आहेत आणि काही भटकेही आहेत. कुडमुडे जोशी भटक्यात मोडतात, पण काही जोशी यांचा लाभ घेतात. अशा असंख्य तक्रारी आहेत.

सरकारही हलवायाच्या घरावर तुळशीपत्र ठेवावे, या न्यायाने राजकीय स्वार्थासाठी जागृत मागासवर्गीयांचा अनुनय करून अति मागासवर्गीयांची प्रगतीची कवाडे बंद करित निघाले आहे. धनगर, बंजारी, भोई, कोळी यांना जरूर सवलती द्याव्यात, कारण सरकारवर त्यांचा दबाव आहे, पण अनुसूचित जाती-जमातीत आणि भटक्या विमुक्तात त्यांना लोटू नये. त्यामुळे बेघर आहेत ते अधिकच परागंदा होतील.

बंजारा-बंजारी या प्रश्नाच्या अनुषंगाने महाराष्ट्र सरकारने समाजशास्त्रज्ञ आणि मानववंशशास्त्रज्ञ यांचा एक आयोग नेमून पाहणी करावी. हा प्रश्न राजकीय दबावाने आणि कायद्याच्या तराजूत सुटणार नाही. तज्ज्ञांच्या सल्ल्याने भटक्या-विमुक्त जाती-जमातींचा आढावा घेऊन यादी तयार करावी. अन्यथा राजकीय फायद्यासाठी अतिमागासलेल्या जनसमूहांवर अन्यायाचा नांगर फिरविल्यासारखे होईल.

(दि. २५-४-९२ च्या 'दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स' मधून साभार).

आदिवासी विकास संशोधनात अग्रक्रम क्षेत्रे एक विचार

सो. रा. शेवकरी

प्रास्ताविक

सर्वसाधारणतः पहिल्यांदा देशातील आदिवासी अन् विशेषतः राज्यातील आदिवासींच्या विकासाबाबतच्या संकल्पनेची व्याख्या करणे अगत्याचे आहे. तसेच त्यांचेसाठी असलेल्या घटनात्मक तरतुदी, कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करणारी यंत्रणा, आदिवासींना असलेले विशेष हक्क व सवलती व ते जपण्यासाठी प्रशासकीय, वैधानिक प्रयत्न यांचीही दखल घेणे जरूरीचे आहे. आदिवासींसाठी विकासात्मक कार्यक्रम व त्यामध्ये त्यांचा सहभाग किंवा ह्यात्रिवयी उदासीनता इ. चा अभ्यास संशोधनात्मक प्राधान्य किंवा अग्रक्रम क्षेत्रे ठरविण्यासाठी जरूरीचा आहे. जणेकरून राबविलेल्या विकासात्मक कार्यक्रमांचे दृश्य परिणाम/प्रभाव/फलित नजरेस येऊ शकतील.

आदिवासींच्या विकासाचा तसेच समाजातील दुर्बल आणि अविकसित घटकांच्या विकासाचा प्रश्न हा केवळ राजकीय नेत्यांना, प्रशासनाला, नियोजनकारांना भेडसावून सोडणारा आहे असे नव्हे तर समाजशास्त्रज्ञांनाही ते एक आव्हान आहे. या दोहोंच्या संयुक्त कृतीने शासकीय यंत्रणेतील अडसर व त्रुटींचे नव्हे तर समाजशास्त्रज्ञांच्या अभावात्मक सहाय्याचे दिग्दर्शन घडेल, आणि विकास प्रक्रिया चांगल्या रीतीने समजावून घेण्याच्या कामी मदतच होईल.

आदिवासी विकास-संकल्पना

समाजाच्या सर्वांगीण विकासामध्ये आधुनिक संकल्पनेनुसार, आदिवासींचा विकास तसेच इतर अविकसित समाज घटकांचा विकास अभिप्रेत आहे. दोहोंमध्ये त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक विकासांचा अंतर्भाव होतो. म्हणजेच त्यांच्या आर्थिक स्थितीमध्ये सुधारणा घडवून आणणे, त्यातील विषमता कमी करणे, बेरोजगार व दारिद्र्य स्थितीचे निवारण करणे, तसेच सामाजिक परंपरागत शोषण थांबवून सामाजिक व राजकीय न्यायाची प्रस्थापना करणे यांचाही समावेश होतो.

सारांश, त्यांच्या जीवनमानामध्ये सुधारणा घडवून आणणे व त्यांना सामाजिकदृष्ट्या समाधानाचे संतुलित व स्वाभिमानाचे जीवन जगण्यासाठी त्यांच्यातील क्षमतेचा विकास करणे व त्यास बळकटी आणणे हेच आदिवासींसाठी विकास कार्यक्रमांचे अंतिम उद्दिष्ट आहे.

घटनात्मक, वैधानिक व प्रशासनात्मक विकास-प्रयत्न

देशातील कोणत्याही सामाजिक गटामध्ये व कोणा समाजामध्ये किंवा इतरत्र कोठेही इतके सर्वसमावेशक, सुसंबादी व समग्र व सामाजिक बांधिलकीची जाण असलेले प्रयत्न केले जात नसतील इतके प्रयत्न आदिवासींच्या विकासाच्या संदर्भात करण्यात आलेले आहेत. त्यांच्यासाठी साध्य करावयाच्या उद्दिष्टांची यादी, धोरणात्मक मार्गदर्शक तत्त्वे, प्रशासनात्मक, संरक्षणात्मक व संवर्धनात्मक तरतुदी भारतातील आदिवासींच्या विकासासाठी करण्यात आलेल्या आहेत. त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी विस्तृत पायाभूत रचना करण्यात आलेली असून त्यांच्या विकासाचा आढावा विशिष्ट कालावधीत घेऊन त्यातील तपासणीचे/निष्कर्षांचे अहवाल तयार केले जातात. कारण इतर दुर्बल व कमकुवत घटकांच्या बरोबरच आदिवासींच्या शैक्षणिक व आर्थिक विकासासाठी प्रयत्न व प्रत्यक्ष कृती करण्याच्या सूचना सर्व राज्य शासनास देण्यात आलेल्या आहेत.

विकास कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीमधून निर्माण होणाऱ्या क्षेत्रीय, विभागीय, आर्थिक विषमतेस प्रतिबंध करणाऱ्या उद्देशाने, तसेच आदिवासी व बिगर आदिवासी लोकसंख्या गटामध्ये उत्पन्नाचे साधन असलेले व नसलेले, विशिष्ट उद्दिष्ट विभाग व उद्दिष्ट लोकसंख्या गट (Targeted groups) यांचेसाठी सामूहिक विशिष्ट विकास निधीचे वाटप ग्रामीण लोकसंख्येच्या प्रमाणात करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. अशा प्रयत्नातूनच राज्यामध्ये आदिवासी उपयोजना क्षेत्र, सुधारित क्षेत्र विकास खंड निर्माण करण्यास सुरवात झाली. एकसंध आदिवासी लोकसंख्या गट व विरबुरलेले परंतु क्षेत्रीय संलग्नता असलेले आदिवासी व आदिम लोकसंख्या गटांसाठी विकास प्रयत्नांवर भर देण्यात आला. राज्यातील आदिवासींच्या विकासासाठी राबविण्यात येत असलेले कार्यक्रम

विविध यंत्रणेद्वारे राबविण्यात येतात. त्यामध्ये ग्रामीण विकास विभाग, जिल्हा परिषद, पंचायत समिती, आर्थिक संस्था, इतर स्वयंसेवी संस्था यांचा समावेश होतो. सदर कार्यक्रमांचे समन्वय, संनियंत्रण व मूल्यमापनाचे काम मात्र आदिवासी विकास विभागातील आदिवासी विकास आयुक्त यांचेकडे सोपविण्यात आले आहे. राज्यात आदिवासी विकास विभाग स्वतंत्रपणे कार्यरत आहे.

आदिवासी विकासावरील संशोधनाची सद्यःस्थिती

भारतीय जनगणना विभाग तसेच मानव-वंश शास्त्र, भारतीय सर्वेक्षण विभाग व अशा प्रकारच्या अनेक संस्थांनी अगदी स्तुत्य काम करून आदिवासी लोकसंख्याविषयक तसे वार्षिक माहितीचे भांडार उपलब्ध करून दिले आहे. भारतीय जनगणना विभागाने विशेषतः १९६१ पासून राज्य, जिल्हा, तहसील, पंचायत समिती आणि गाववार साक्षरता, व्यवस्थानुरूप वर्गीकरण आणि अनुसूचित जमातींविषयी माहिती उपलब्ध करून दिली आहे. तसेच वैवाहिक दर्जा, ग्रामीण/नागरी विभागानुसार लोकसंख्या, धर्म, शैक्षणिक पातळी, गृहनिर्माण इ. सारख्या सामाजिक व आर्थिक बाबींवरील तपशीलवार माहिती उपलब्ध करून दिली आहे. आदिवासींच्या संदर्भात देखील सर्व माहिती जिल्हावार मिळू शकते. विविध दशवार्षिक जनगणनेच्या आकडेवारीचा तुलनात्मक अभ्यास करून आढावा घेतला असता असे दिसून येते की, स्वतंत्र भारतातील आदिवासींच्या बदलत्या वस्तुस्थितीचे त्यातून दिग्दर्शन घडते.

अनुसूचित जाती व जमातींच्या आयुक्त व आयोगाचे अहवाल

अनुसूचित जाती जमातींच्या आयुक्तांनी गेल्या ४ दशकात केलेल्या वार्षिक अहवालातून अनुसूचित जाती व जमातीसंबंधात घटनात्मक तरतुदींची अंमलबजावणी संबंधी आदिवासींची नोंद भरती/सेवाशर्ती इ. बाबींवरील सविस्तर माहिती मिळू शकते. शेत व जंगल जमिनीबाबतचे संरक्षक हक्क तसेच बिगर आदिवासींनी आदिवासी कुटुंबावर केलेल्या अन्याय व अत्याचारी कृत्यांची माहितीही उपलब्ध होते. त्यायोगे मुलकी हक्कांचे स्वातंत्र्य व उपभोग, सावकारी

कर्ज, जातीयता प्रश्नावरील माहिती देखील मिळू शकते. तसेच आर्थिक नियोजन आराखडा तसेच भौतिक उद्दीष्टे व साध्य बाबी यासंबंधीची माहिती या वार्षिक अहवालातून उपलब्ध होते.

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था

सुमारे १९६० च्या सुमारास आसाम, बिहार, गुजरात, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, नागालँड, अरुणाचल प्रदेश, ओरिसा, राजस्थान, पश्चिम बंगालमध्ये स्थापन करण्यात आलेल्या या संशोधन संस्थांनी विशेष अभ्यास अहवाल, आदिवासी विकास प्रकल्पाचा कार्यक्रम, आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम आणि इतर मूल्यमापन अभ्यास अहवाल तसेच बँच मार्क सर्वेक्षण करून आदिवासी विकासांच्या योजनांचा आराखडा तयार करण्यासाठी मूलभूत आकडेवारी मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध करून दिली आहे.

संशोधन पुरस्कृत करणाऱ्या इतर संस्था

भारत सरकारचे गृह मंत्रालय आणि समाज कल्याण विभाग, समाजशास्त्र संशोधन मंडळ आणि विद्यापीठ अनुदान मंडळ यांनीसुद्धा मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक मदत देऊन विद्यापीठीय हुशार विद्यार्थ्यांना व संशोधन कार्यात रस घेणाऱ्या संस्थांना आदिवासी विकास संशोधन प्रकल्प हाती घेण्याबाबत व त्यायोगे आदिवासी विकासाचा आराखडा तयार करण्यास व त्याचे नंतर परीक्षण करण्यास मदत होईल अशा संशोधनास उत्तेजन दिले आहे.

आदिवासी विकास संशोधनासाठी

प्रस्ताविक अग्रक्रम क्षेत्रे (Suggested priority areas of Research)

आसाम, बिहार, पश्चिम बंगाल व पूर्व भागातील इतर राज्यांमध्ये आदिवासी विकासासंबंधी भरपूर माहिती उपलब्ध आहे. परंतु पश्चिम भारतामधील विभागामध्ये विशेषतः खालील बाबींवरील माहितीची अत्यंत वानवा आहे.

(१) विकास कार्यक्रमांचे दृष्य परिणाम/प्रभाव क्षेत्रे (Impact Studies) संबंधी माहिती.

- (२) विकासासाठी राबविण्यात येत असलेल्या विविध योजनांची सापेक्ष परिणामकारिता (Co-ordination, Co-relation)
- (३) आदिवासी विकास कार्यक्रमांचा आराखडा, अंमलबजावणी, संनियंत्रण व मूल्यमापन या कामी गुंतलेल्या विविध संस्था व यंत्रणा यांचे कामकाजाचा अभ्यास.
- (४) सामाजिक साधन संपत्ती म्हणजे मनुष्यबळ, तांत्रिक, भौतिक यांचा विकास व परीक्षण अभ्यास.
- (५) विकास कार्यक्रमांमधील विंगर आर्थिक अडसर.

निरनिराळ्या अग्रक्रम क्षेत्रांची रूपरेषा खालील प्रमाणे देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

(१) विकास कार्यक्रमांचा दृष्य प्रभाव / परिणामासंबंधी अभ्यास
(विश्लेषणात्मक व तार्किक स्वरूपातील)

आदिवासी विकास कार्यक्रम व योजना यावरील खर्च दिवसेंदिवस वाढत आहे. चौथ्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये असलेला ७५ कोटी रुपये खर्च ५ व्या पंचवार्षिक योजनेत १,१०२ कोटी रुपये झाला तर ६ व्या पंचवार्षिक योजनेत तो ५,५३५ कोटी रुपयावर जाऊन ठेपला. एकूण योजना खर्चाशी त्याचे प्रमाण अनुक्रमे ०.५ टक्का, ३.०१ टक्के व ५ टक्के इतके होते. महाराष्ट्र राज्यामध्ये आदिवासी विकास कार्यक्रमावरील खर्चाचा पंचवार्षिक योजना निहाय तपशील खाली दर्शविल्याप्रमाणे :

तक्ता - १

राज्यातील आदिवासी विकास कार्यक्रमावरील खर्च

(रु. कोटीमध्ये)

अ. क्र.	योजना	राज्यातील एकूण योजनाखर्च	आदिवासी व सामूहिक विकास कार्यक्रम, खर्चाची सामूहिक विकास निधी, गृह मंत्रालय व आदिवासी विकास निधी खर्च	टक्केवारी
१	२	३	४	५
१.	५ वी पंचवार्षिक योजना	२,५२७.५७	१२४.९९	४.७५
२.	६ वी पंचवार्षिक योजना	६,५३७.२४	३४१.११	५.२२
३.	७ वी पंचवार्षिक योजना	१०,५००.००	५२५.००	५.००
४.	वार्षिक योजना			
	(अ) १९८५-८६	१,७००.००	८२.४५	४.८५
	(ब) १९८६-८७	२,१००.००	११३.५०	५.३८
	(क) १९८७-८८	२,३२०.००	१४५.४६	६.४२
	(ड) १९८८-८९	२,४३०.००	१७०.०४	८.२६
	(इ) १९८९-९०	२,६४०.००	१७४.९१	६.४२
	(फ) १९९०-९१	२,५२१.८८	१६९.८८	६.७१
	(ग) १९९१-९२	३,०००.००	२००.८६	६.६९

(आधार : कार्यक्रम अंदाजपत्रक आदिवासी विकास विभाग.)

वरील तक्त्यातील आकडेवारीवरून असे दिसून येते की आदिवासी विकास कार्यक्रम/योजनांवर बराच खर्च करण्यात येतो. एवढ्या मोठ्या खर्चाने आदिवासींच्या आर्थिक स्थितीमध्ये निश्चित सुधारणा घडवून आणली असती. त्यासाठी विकास कार्याक्रमांचा आदिवासींच्या जीवनावरील प्रभाव व परिणाम (दृश्य स्वरूपातील) समजण्यासाठी लहान गटातील व विस्तृत क्षेत्र रावविण्यास आलेल्या कार्यक्रमांचा सखोल व सविस्तर अभ्यास होणे अगत्याचे आहे. त्यामध्ये खालील क्षेत्रांचा अग्रक्रमाने समावेश करावा -

- (१) आदिवासींच्या जीवनमानातील सुधारणा घट किंवा घसरण.
- (२) बदलत्या व्यावसायिक पद्धती-कौशल्य विकास.
- (३) उत्पन्न साधनांच्या उभारणीसंबंधी प्रक्रिया.
- (४) बदलत्या वनविषयक धोरणांचा आदिवासी विकासातील सुसंगती व विरोधाभास इ.
- (५) आदिवासींच्या किमान गरजांची पूर्तता.
(Minimum Needs Programme)
- (६) स्थानिक स्वराज्य संस्था व विधान सभेच्या व त्यांचे प्रतिनिधित्व.

बिगर आर्थिक अडगारांमध्ये आदिवासींमध्ये आढळणाऱ्या विशिष्ट प्रवृत्ती, नैतिक मूल्ये, अधश्रद्धा इ.

सारख्या विकास कार्यक्रमांच्या आढे घेणाऱ्या किंवा विरोधात काम करणाऱ्या आणि परिणामतः विकास प्रक्रियेला खीळ घालणाऱ्या गोष्टींचा संशोधन अभ्यासही करणे तितकेच महत्त्वाचे आहे. आदिवासींसाठी विकास कार्यक्रम व त्यातील उद्दिष्टांसंबंधीची जाण समजावून घेण्यासाठी संशोधन कार्य हे एक महत्त्वाची भूमिका बजावू शकते. त्यायोगे समस्या व त्यावर योग्यवेळी उपाययोजना शोधून काढण्याच्या कामी मदत होईल. हे सर्व आपण सातत्याने सुसंगत रीतीने तसेच संशोधन अग्रक्रम पद्धतीचा व क्षेत्रांचा आढावा घेऊन केले तर आदिवासी विकासाचे कार्य सुलभ होईल.

संदर्भ :

- १) ट्राईब 'त्रैमासिक पत्रिका' आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, उदयपूर (राजस्थान) मधील पान क्र. १८-२२
- २) कार्यक्रम अंदाजपत्रक १९९१-९२ आदिवासी विकास विभाग
- ३) सांख्यिकी मालिका क्र. २३, तक्ता २३, पान क्र. ५१

सातपुड्यातील पावरा समाजाचा धार्मिक सण 'इंदोल'

एम्. वी. शेल्टे
समाज कल्याण अधिकारी, (वर्ग-१), धुळे

पावरा समाज

महाराष्ट्र राज्यातील ३० अल्पसंख्यांक आदिवासी जमाती वगळता ५०% पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या एकूण १७ आदिवासी जमाती आहेत. या सतरा जमातीपैकी 'भिळ' ही एक जमात सर्वश्रुत आहे. याच भिळ जमातीतील एक उपजमात म्हणून गणना केलेला म्हणजे 'पावरा समाज' होय.

पूर्व इतिहास

पावरा समाजाचे लोक स्वतःला रजपूत म्हणवून घेतात, तर स्वतःला ते भिळ जमातीपेक्षा वरिष्ठ मानतात. याला आधार म्हणजे मध्ययुगीन कालावधीत सातपुडा पर्वतात पूर्वीपासून रानटी, गुन्हेगार जमाती म्हणून भिळ जमातींना ठरविलेले होते, अर्थात भिळ जमातीचे आधीपासून सातपुड्याच्या सान्निध्यात वास्तव्य होते. तर मध्ययुगीन कालावधीत रजपूत राजा महाराणा प्रताप यांच्या हळदी घाटाच्या पराभवानंतर ते पुढे सारखे रानोमाळ भटकत होते. त्याच कालावधीत मोगल सुलतानाच्या अत्याचारास कंटाळून बऱ्याच वन्य जमातींनी दक्षिणेकडील प्रदेशात डोंगर, दाट वनराईचा आश्रय घेतला होता. त्याच कालावधीत 'पावरा जमातीने' उदयपूर संस्थानातून दक्षिणेकडे स्थलांतर करत गुजरात राज्यातील पंचमहाल जिल्ह्याच्या हालोल तालुक्यातील डोंगरी किल्ला म्हणजेच 'पावागड' येथे बरीच वर्षे वास्तव्य केले असावे. त्यामुळेच या वन्य जमातीस 'पावरा' ह्या नावाने पुढे ओळखले जाऊ लागले. पुढे या वन्य जमातीची लोकसंख्या वाढत गेल्याने काही गुजरात राज्यात सातपुड्याच्या सान्निध्यात, तर काही गुजरात राज्यातील सुरत जिल्ह्याच्या पूर्व भागात वनराईच्या

पठारावर स्थिर झाले, तर काहींनी सातपुडा पर्वतात नर्मदा नदीच्या काठोकाठ पूर्वेकडे स्थलांतर करण्यास सुरवात केली असावी.

महाराष्ट्र राज्यात उत्तर पश्चिमेस धुळे जिल्हा असून या जिल्ह्याचा, अक्राणी तालुक्याचा डोंगराळ भाग पूर्वी 'मधवाड संस्थान' म्हणून ओळखला जात असे. अक्राणी तालुका म्हणजे 'धडगाव' या सध्याच्या मुख्यालयाचा आजूबाजूचा जंगल, डोंगरखोऱ्याचा भाग. गुजरात मधील पावागड येथून स्थलांतर करत महाराष्ट्रातील सीमेत आल्यावर प्रथमतः 'रोषमाळ' या भागात हे लोक स्थिर झाले होते. अर्थात 'जुना धडगाव' हे एकूण १२ पाड्यांचे मिळून 'मधवाड संस्थान' होते. ते पाडे म्हणजे उदा. रोषमाळ, भुगवाळी, भुशा, धनाजी, मुंगबारी, भीलबारा, राडकोलम, चुलवड, हरणखुरी, पिंपरी इ. होत.

धडगाव भागातून पुढे काही लोक सातपुड्याच्या घाट उतारावरून तळोदा तालुक्याच्या उत्तरेस पठारावर, तर काही शहादा शिरपूर तालुक्याच्या उत्तरेस पठारावर, तर काही पूर्वेकडे जळगाव जिल्ह्याच्या चोपडा, यावल आणि रावेर या तालुक्याच्या उत्तरेस पठारावर स्थिर झाले.

तर काही पावरा जमातीचे लोक नर्मदेच्या काठाकाठाने सातपुड्याच्या सान्निध्यात व पठारावर मध्यप्रदेशात इंदूर आणि खरगोन जिल्ह्यात स्थिर झाले. मध्य प्रदेशात इंदूर जिल्ह्यातील 'गुन' तालुक्याचा डोंगराळ भाग हे 'पावरा' लोकांच्या वास्तव्याचे पूर्वेकडे स्थलांतर केलेले अंतिम टांक आहे.

* 'पावरा लोक' ही वन्य जमात अगून ती राजस्थानातील उदयपूर संस्थानातून गुजरातमधील पावागड परिसरात स्थिर झाली व पुढे स्थलांतर करित मधवाड संस्थानात आली. त्यामुळे हे लोक स्वतःला रजपूत वंशज समजतात.

(* संदर्भ : Gazetteer of Bombay Presidency.)

उल्लेखित बाब लक्षात घेता पावरा जमातीचे लोक उत्तर दक्षिण - पश्चिम पूर्व या दिशेने स्थलांतरित झालेले आहेत. 'पावागड' परिसरापासूनच्या वास्तव्याचा विचार केल्यास ते पूर्वेकडे स्थलांतर करताना एक अखंडित विस्तृत होत जाणारा सातपुडा सान्निध्यातला पट्टा आपणास आढळतो.

महाराष्ट्रातील या जमातीचे वास्तव्य फक्त धुळे आणि जळगाव जिल्ह्यात सातपुड्याच्या सान्निध्यात आहे. महाराष्ट्रात यांची लोकसंख्या लक्षात घेता जनगणनेनुसार वेगळी/स्वतंत्र लोकसंख्या उपलब्ध नाही. तथापि भिळ या जमातीत एकत्रितपणे गणना केली गेलेली आहे. तरी देखील धुळे आणि जळगाव जिल्ह्यात या जमातीची अदमासे ८५,००० इतकी लोकसंख्या आहे.

स्थलपरत्वे वास्तव्य लक्षात घेऊन या समाजाच्या लोकांनी याच जमातीतील लोकांना ओळखण्याच्या मयदित वेगवेगळी नावे त्यांच्या पावरी बोलीभाषेत दिलेली आहे.

- उदा. : (१) गुजरातमध्ये नर्मदा नदीकाठी वास्तव्य करणाऱ्या पावरा लोकांना - 'पालोवळ्या' म्हणतात.
- (२) गुजरातमध्ये सातपुड्याच्या सान्निध्यात पठारावर वास्तव्य करणाऱ्या पावरा लोकांना - 'पाल्या' म्हणतात.
- (३) महाराष्ट्रात अक्राणी तालुक्यात सातपुड्याच्या घाटमाथ्यावर वास्तव्य करणाऱ्या पावरा लोकांना 'बारवट्या' म्हणतात.
- (४) महाराष्ट्रात धुळे जिल्ह्यात उत्तरेस सातपुड्याच्या सान्निध्यात पठारावर वास्तव्य करणाऱ्या पावरा लोकांना - 'देहवाळ्या' म्हणतात.

(५) मध्यप्रदेशाच्या दक्षिण टोकास आणि महाराष्ट्रात जळगाव जिल्ह्यात उत्तरेस सातपुड्याच्या सान्निध्यात वास्तव्य करणाऱ्या पावरा लोकांना - 'भारेला वा राठवा' म्हणतात.

(६) मध्यप्रदेशात सातपुड्याच्या घाट माथ्यावर, उतारावर राहाणाऱ्या पावरा लोकांना - 'राजवाळ्या' म्हणतात.

(७) मध्यप्रदेशात निमाड भागात पठारावर राहणाऱ्या पावरा लोकांना - 'निंबाळ्या' म्हणतात.

(८) मध्यप्रदेशात इंदूर जिल्ह्यात 'गुन' तालुक्यात वास्तव्य करणाऱ्या पावरा लोकांना - 'उलक्या' असे म्हणतात.

स्थलपरत्वे पावरा समाजाच्या लोकांच्या राहणीमानात, पेहरावात, बोलीभाषेत, परंपरागत रूढी, धार्मिक सण यात किंचितसा फरक निश्चित जाणवतो. महाराष्ट्रात यांच्या लोकसंख्येच्या तुलनेने मध्यप्रदेशात जास्त लोकसंख्या आहे. भौगोलिक वास्तव्य लक्षात घेता सातपुड्याच्या सान्निध्यात, तथापि पठारावर राहाणाऱ्या या समाजाच्या लोकांच्या तुलनेने जे लोक सातपुड्याच्या घाटमाथ्यावर, दुर्गम डोंगर, दऱ्याखोऱ्यात राहातात ते तेथील भौगोलिक परिस्थितीन्वये आजतागायत 'आदिम अवस्थेत' आपली उपजीविका करताना आढळतात.

पावरा समाजाच्या धार्मिक रूढी, सण हे सभोवतालच्या निसर्ग आणि प्राणी पूजेतून निर्माण झालेले आहेत. निसर्गातील गूढ, अनाकलनीय ते सर्व पूजनीय आहे, असे ते मानतात. आकाश, आकाशात चमकणारी वीज,

सूर्य, चंद्र, तारे, ढग, डोंगर, शिखरे, प्रचंड वृक्ष, वाघ, सिंह, साप, विंचू इ. निसर्गनिर्मित सजीव निर्जीव वस्तूंची आणि प्राण्यांची ते मनोभावे पूजा करतात.

पावरा समाजातील पारंपारिक देवदेवते खालील प्रमाणे आहेत (पावरी बोलीभाषेत)

गांव ओछावत (हनुमान), बाबदेव (वाघदेव), आयखेडा, गोवीदेव (गुराखी देव), भूतपाव्यू, हिवार देव, पांढरमाता, कणहर, खेतरपाव्यू, हुडोवदेव, इंंदीराजा, गिरहोण इत्यादी आहेत. 'गिरहोण' ही या समाजाची कुलदेवता आहे.

सदरील देवदेवतांना पावरा लोक दरवर्षी पूजाविधी करतात. या व्यतिरिक्त दरवर्षी सिता (शेतजमीन), खोवो (खळ), नेवती, दिहावू (भगत लोकांचा), गुट (होळीच्या ५ व्या दिवशी), मावली (पावसाळा सुरू होण्याआधी), नावाय (२ प्रकारची).

(१) पावसाळ्यात नवीन पालेभाज्या, फळे, काकडी इ. खाण्यास सुरू करण्याकरिता.

(२) धान्याचा हंगाम (रब्बी) नवीन तांदूळ खाण्यास सुरवात करण्याकरिता यात 'पित्त पूजा' होते. त्यांच्या भाषेत 'ओखाप्त्या' म्हणतात. फिटवदू (५ वर्षात), चौदेह (२ प्रकारची) (१) कावी चौदेह - दसऱ्यानंतर - मक्याच्या गुगऱ्या शिजवून खातात. (२) भादान चौदेह - दिपवाळीनंतर १४ दिवसांनी, नवस फेडण्याकरिता पूजन करण्यात येते.

पावरा समाजात उपरोल्लेखित पारंपारिक देवदेवता पूजनाप्रमाणेच हिंदूंचे सण होळी, गुढीपाडवा, दसरा, दिपवाळी हे पारंपारिक पद्धतीने साजरे केले जातात. पावरा समाजातील पारंपारिक धार्मिक सणांपैकी सर्वात मुख्य धार्मिक सण 'इंदोल' हा होय.

'इंदोल'

हा सण पावरा समाज मुख्यत्वे ३ देवतांची एकत्रितरित्या पूजाविधी करून साजरा करतो. उदा : (१) हुडोव देव (वनदेव), (२) इंंदीराजा (इंद्र देव), (३) कणहर (कणसरी).

'इंदोल' या सणाचे २ प्रकार आहेत. ते असे (अ) 'गाव गोंदऱ्यू इंदोल' (ब) 'चुऱ्यू इंदोल'. गाव गोंदऱ्यू या प्रकारचा इंदोल साजरा करण्याकरिता आजूबाजूच्या गावातील लोकांना आमंत्रणे देऊन रात्रभर पूजाविधी करून, ढोलाच्या तालावर नाचनृत्याचा आनंद घेऊन, बोकड, कोंबडी, यांचे बळी देऊन साजरा करण्यात येतो. तर 'चुऱ्यू इंदोल' हा त्याच्या नावाप्रमाणेच जास्त गाजावाजा, प्रचार न करता गुपचूप साजरा करण्यात येतो. अर्थात 'चुऱ्यू इंदोल' केवळ वैयक्तिक खचनि कोणत्याही एका कुटुंबात साजरा करण्यात येतो. या सणाकरिता कुटुंब प्रमुख फक्त त्यांच्या नातेवाईकांना, शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना, मित्रमंडळींना बोलावितो.

'चुऱ्यू इंदोल' याचा पूजाविधी असतो. बोकड, कोंबडी यांचा बळी दिला जातो. तथापि 'गाव गोंदऱ्यू इंदोल' प्रमाणे 'कदोंब' वृक्षाच्या ३ फांद्या आणून त्या खड्ड्यात रोवण्याचा कार्यक्रम, ढोल वाजवून नाचण्याचा कार्यक्रम नसतो.

'गाव गोंदऱ्यू इंदोल' साजरा करण्यासाठी गाव पंच यांच्या अंतिम निर्णयानुषंगाने प्रत्येक कुटुंबाकडून ठरलेली वर्गणी धान्य वा पैशाच्या स्वरूपात संकलन करून त्या सणाचा खर्च भागविण्यात येतो. त्यासाठी हा सामूहिक सण आहे.

एखाद्या कुटुंबप्रमुखास आर्थिक ऐपत असल्यास एकट्या कुटुंबाकडूनही ऐच्छिक गाजावाजासह 'इंदोल' साजरा करण्यात येतो.

धार्मिक भावना

‘गाव गोंदच्यू इंदोल’ साजरा करण्यामागील मुख्य धार्मिक भावना अशी की, संबंधित गावात सदैव सुखशांती नांदावी, गावात अन्नधान्याबाबत भरभराट असावी, आवश्यक तेवढा पाऊस वेळेवर पडावा, सभोवतालच्या डोंगरातून, जंगलातून हवी ती फळे, फुले, कंदमुळे, झाडपाला, लाकूड, गुरांना चारा मुबलक प्रमाणात मिळावा, गावातील लोक असाध्य रोगांच्या संसर्गापासून मुक्त राहावेत, गंभीर आजार होऊ नयेत इत्यादी; तर ‘चुच्यू इंदोल’ वा ‘कौटुंबिक इंदोल’ (गाजावाजासह) हा शक्यतो कौटुंबिक नवस फेडण्यासाठी साजरा केला जातो. संबंधित कुटुंबातील एखाद्या व्यक्तीस झालेला असाध्य रोग बरा व्हावा अथवा असल्यास त्यातून त्या व्यक्तीची सुटका झाल्यास आधी कुटुंबप्रमुख इंदोल पूजेचा नवस बोलला असल्यास, तसेच एखाद्या अति संकटातून कुटुंबातील लोकांची सुटका व्हावी, घरात (कुटुंबात) सुखशांती राहावी इ. कारणास्तव सदर सण साजरा करण्यात येतो.

ज्याप्रमाणे विंगर आदिवासी समाजात ‘श्री सत्यनारायण पूजा’ करण्यात येते, तितक्याच धार्मिक भावनेने पावरा समाज हा सण पारंपारिक पद्धतीने दरवर्षी ऐपतीनुषंगाने साजरा करित असतो. शक्यतो हा सण माहे ऑक्टोबर ते डिसेंबर या दरम्यान साजरा करित असतात.

इंदोल पूजेसाठी पूर्वतयारी

ज्या गावात अथवा ज्या कोणा एका कुटुंबात मोठी इंदोल पूजा (गाजावाजासह) करावयाचा बेत असेल तो निश्चित झाल्यावर इंदोल पूजाविधी करण्यात जे पावरा समाजातील ‘तज्ज्ञ पुजारी’ असतात, त्यांच्या भाषेत ‘पुजारू’ म्हणतात त्यांचा शोध घेण्यात येतो. अर्थात अशी व्यक्ती त्या समाजात दूरवर प्रसिद्ध असते. त्याची गाठ घेऊन आदराने सन्मानासह त्याला इंदोल पूजेसाठी आमंत्रण देण्यात येते. इंदोल पूजा विधीचा सोयीचा आणि शुभ दिवस त्या पुजाऱ्याच्या सल्ल्याने

निश्चित होतो. शक्यतो, काही भागातील पावरा लोकांचा अपवाद वगळता इंदोल पूजेकरिता सर्व सामान्यपणे बुधवार वा शुक्रवार निवडण्यात येतो.

इंदोल पूजेच्या दिवसाच्या अगोदर आठ दिवस, पुजाऱ्यास आदराने बोलावून आणले जाते. पुजारी येण्याआधी पूजेचे संबंधित घर शोणाने व्यवस्थितपणे सारवून घेतले जाते. पुजारी त्या घरी आल्यावर चहापानाचा कार्यक्रम आटोपल्यावर, प्रथम पुजारी स्वहस्ते कच्च्या सुताची पणतीकरिता वात तयार करून घेतो. नंतर पणतीत गोडेतेल टाकून पणती पेटवितो. नंतर पणतीची प्रथम अक्षता घेऊन मंत्र पुटपुटत पूजा करतो. पणती पूजेनंतर घरातील कुलदैवत ‘गिरहोर’ पूजा करतो. त्यानंतर चूल पूजा करतो. चूल पूजा संपल्यावर त्या चुलीवर भाकरी भाजावयाचे तव्यास्वरूप मातीचे पसरट साधन ठेवतो. पावरा लोक त्यांच्या बोलीभाषेत त्यास ‘खापरो’ म्हणतात. चुलीत विस्तव पेटवून त्या खापरात सर्वसाधारणतः १३ हळदीचे खडे जोडीने पुजारी टाकण्यास सांगतो. शक्यतो हे काम स्त्रिया करतात. या कामी मुख्यत्वे २ स्त्रिया आवश्यक असतात. हळदीचे खडे जोडीने एक स्त्री उचलते तर दुसरी स्त्री तिच्या दोन्ही हातास आपले हात टेकविते. अशारीतीने ६/७ वेळा भाजतात. नंतर त्या स्त्रिया पुजाऱ्याच्या सल्ल्याने चुलीवर मातीची हंडी ठेवून २ किलो तांदूळ शिजवितात. तांदूळ शिजल्यावर त्याद्वारे पुजारी सर्व पितरांची नावे घेत मंत्र म्हणत पूजा करतो. अर्थात पूजाविधीकरिता महूच्या फुलांची दारू हमखास लागते. पावरा लोक त्यास ‘मुवळान हुरू’/‘फूल’ म्हणतात.

वरीलप्रमाणे तेथील कार्यक्रम आटोपल्यावर, पुजारी आपली पणती, दारूचा तांब्या, अक्षता घेऊन घरातील उखळीजवळ येतो. उखळीचा मंत्र पुटपुटत पूजाविधी उरकतो. त्यानंतर पुजाऱ्याच्या सल्ल्याने उखळीत २ किलो ज्वारीचे कांडलेले धान्य त्यांच्या भाषेत ‘डुंडव्या’ म्हणतात; १ पायली तांदूळ (ते ‘हाव’ म्हणतात), १ किलो भगर (ते ‘भादी’

म्हणतात) आणि भाजलेले हळदीचे खडे, क्रमवारीने टाकून कांडण करून घेतात. कांडणाचे काम अविवाहित मुली करतात. सदरील कांडण झाल्यानंतर ते एका मोठ्या परातीत काढून घेतात. नंतर पुजाऱ्याच्या सल्ल्याने उपस्थित वयस्कर पुरुष पळसाची १३ पाने घेऊन त्यावर कांडण केलेली हळद ६/७ वेळा टाकतात. त्यातील एक ते पान निशाणी करून 'हुडोव देव' येथील पूजेसाठी पुडी बांधतात. बाकी १२ पुडेही बांधतात. या पुड्यांसोबत आवश्यक असलेल्या रुईच्या झाडाच्या १३ काड्या घेऊन (५ ते ६ इंच लांबीच्या असतात) त्या प्रत्येक काड्यांना कच्चे सूत गुंडाळून बांधण्यात येतो. त्या १३ काड्यांपैकी १ काडी निशाणी करून हुडोव देवाच्या हळदीच्या पुड्यासोबत ठेवण्यात येते. आधी बांधलेल्या १२ हळदीच्या पुड्यांपैकी १ पुडा सोडून त्यात कांडलेला तांदूळ, भगर हे हळदीत कालवून पुडा परत बांधतात. हा परत बांधलेला पुडा 'निमंत्रण द्यावयाच्या अक्षता' असतात. पावरा लोक त्यास 'नेवता' म्हणतात.

१३ हळदीचे पुडे आणि १३ कच्चे सूत गुंडाळलेल्या रुईच्या काड्या एकत्रित एका बांबूच्या टोपलीत ठेवून घरातल्या माळ्यावर झाकून ठेवतात. नंतर पुजाऱ्यास विचारून हळदीत कालविलेल्या 'अक्षता' यांचा पुडा सोडून त्या प्रथम गाव ओणवत (हनुमान मंदिर) वर ठेवण्यात येतात. नंतर त्या अक्षता, पुरुष लोकांची निवड करून आजूबाजूच्या गावोगावी आमंत्रण म्हणून फिरविल्या जातात. तसेच संबंधित गावातही आमंत्रण देण्यात येते. सदरील अक्षता घेऊन जाणारी पुरुष मंडळी प्रत्येक घरोघरी जाऊन आधी घरात कांडण आहेत का म्हणून विचारतात. नंतर घरातून होकार आल्यावर, ते त्या अक्षता घरात उजव्या हाताने फेकून 'अमुक गावाचे, अमुकाकडे, अमुक दिवशी इंदोल पूजाविधी करण्याचे योजिले आहे' असे आमंत्रण देतात. अर्थात बाहेरगावी आमंत्रण देण्याकरिता शक्यतो केवळ त्यांचे जवळचे वा लांबचे नातेवाईकांकडे त्या अक्षता हस्तेपोच केल्यानंतर पुढील

आमंत्रण देण्याचे काम त्या त्या गावातील संबंधित पुरुष करतात.

'कवोंम्ब' वृक्षाची पूर्व परवानगी घेणे

वरीलप्रमाणे पुजाऱ्याचे सल्ल्याने हळदीचे पुडे बांधण्यापर्यंतचा कार्यक्रम आटोपल्यावर, पुजारी आपले पूजाविधी साहित्य घेऊन त्यांचेमोबत १० ते १२ पुरुष मंडळी डोंगरात जातात. तेथे गेल्यावर सांयीच्या ठिकाणी असलेल्या 'कवोंम्ब' झाडाचा शाथ घेऊन ते निश्चित केले जाते. नंतर पुजाऱ्याच्या सल्ल्यानुसार त्या झाडाच्या ३ मध्यम आकाराच्या फांद्या न्यावयाच्या निश्चित करण्यात येतात.

पुजारी तेथे झाडाच्या बुंध्याजवळ पश्चिम बाजूस ओणवा बसून अक्षता, शेंदूर, हळद, महुची दारू, यांनी मंत्र म्हणत पूजाविधी करतो. नंतर झाडाच्या बुंध्याशी नारळ फोडतो. त्याचा प्रसाद वाटून सर्व खातात. नंतर दुसऱ्या पुरुषाच्या सहाय्याने पुजारी त्या झाडाची आरती करतो. पूजाविधी करताना पुजारी हुडोवदेव (वनदेव) यांना साक्ष मानून त्या झाडास इंदोल पूजाविधीकरिता आवश्यक असलेल्या ३ फांद्या, आठव्या दिवशी तोडू देण्याबाबत पूर्व परवानगी घेतो. नंतर त्या झाडाच्या बुंध्याला कच्चे सूत ५ वेळा फेच्या मारून गुंडाळतो. नंतर एकापाठोपाठ दुसरा असे तेथे उपस्थित सर्व पुरुष मंडळी त्या झाडास वंदन करतात. तदनंतर तांब्यातली उरलेली दारू, पुजारी दारू घेणाऱ्यास वाटप करतो. हा कार्यक्रम आटोपल्यावर तेथे गेलेले सर्व लोक माधारी गावात येतात. यानंतर पुजाऱ्यास सुट्टी देण्यात येते, त्यास त्याच्या घरी सोडण्यात येते.

इ.इ. पुजाऱ्याच्या सल्ल्याने इंदोल पूजाविधीकरिता लागणाऱ्या वस्तूंची व साधन सामुग्रीची जमवाजमव करण्यात येते. उदा. नारळ, सुपाऱ्या (आख्या), अगरबत्त्या, शेंदूर, कच्चे सूत, तूप, दारू (महुच्या फुलांची), कोंबडा, कोंबडी, बोकड, शेळी वगैरे.

इंदोल सणाच्या दिवसाचा प्रत्यक्ष पूजाविधी कार्यक्रम

(१) 'कवोंम्ब' झाडाच्या फांद्या आणणे

फांद्या आणण्यास निघण्यापूर्वी पुजाऱ्याच्या सल्ल्याने घराच्या अंगणात उत्तर दक्षिणेस एका समान रेषेस सर्वसाधारणतः २/३ फुटाच्या अंतराने दोन ते अडीच फूट खोल ३ खड्डे खोदण्यात येतात. तदनंतर त्या खड्ड्यांच्या आजूबाजूस चौरसाकृती जागा पाणी शिंपडून शेणाने सारवून घेतली जाते. तसेच घरातली सर्व जागा उदा. घराच्या भिंती (वांबूच्या तट्ट्याच्या या बोरुच्या) तसेच घरात वावरण्याची तळजागा शेणात माती कालवून सारवण्यात येते.

शक्यतो दुपारी ३.०० ते ४.०० वाजायच्या दरम्यान पुजारी (पूजासाहित्य सोबत घेऊन) त्यांचेबरोबर गावातील प्रतिष्ठित व्यक्ती, इतर इच्छुक लोक, ३ अविवाहित मुले (किशोरवयीन) असा जवळपास २५-३० लोकांचा समुदाय पायी चालत डोंगरात जातो. ज्या झाडाची निवड केली आहे, तेथे पोहोचल्यावर प्रथम पुजारी कवोंम्ब झाडाच्या बुंध्याजवळ पश्चिम बाजूस ओणवा बसतो. त्याचे तोंड पूर्वेकडे आणि पाठ पश्चिमेस असते. नंतर पुजारी त्याच्या पूजाविधीस लागणाऱ्या साहित्याची व्यवस्थित मांडणी करून घेतो. पूजा साहित्य - हळद, पुडा, शेंदूर, हळदीत कालवलेल्या अक्षता (तांदळाच्या), १ ताट, १ दारूचा तांब्या, अगरवत्ती, २/३ नाणी, नारळ, भोपळ्याची (लहान आकाराची) कोंरलेली वस्तू, पावरा लोक यास 'उक्की' म्हणतात पूजा साहित्य ठेवावयाची लहान वांबूची टोपली, यास 'बिली' म्हणतात सुपारी (आखवी) आणि कच्चे सूत, १ पणती हे ते साहित्य होय.

साहित्याची मांडणी झाल्यावर डोंगरदेव याच्या नावाने आणलेला हळदीचा पहिला पुडा पुजारी सोडतो. ते ताटात घेऊन त्यात थोडे पाणी टाकून त्या पुड्यासोबतच्या काडीने हळद ढवळून पातळ करून घेतो. नंतर पणती पेटवितो. कच्चे सूत वर उल्लेखिलेल्या प्रत्येक पूजा साहित्यात बांधतो. कवोंम्ब झाडाच्या बुंध्यासही कच्चे सूत बांधण्यात येते. नंतर पुजारी हातात अक्षता घेऊन त्यावर मंत्राचा प्रभाव करून मंत्र तोंडाने पुटपुटतो. उदा. 'झाटकू देतला ते कटोळतलू कयेह' (घाव घातला तर कडाडतो म्हणे !)

अशा प्रकारे मंत्र पूर्ण करून त्या अक्षता २ वेळा त्या झाडाच्या बुंध्याजवळ सोडतो. नंतर हळदीत बुडविलेले हाताचे २ पंजे प्रथम झाडाच्या खोडास, पणती, पूजेच्या ताटात, दारूच्या तांब्यास, नारळास, सुपारीस टेकवितो. नंतर तांब्यातून दारू उतकीने काढून ५ वेळा थेंब झाडाच्या बुंध्याजवळ सोडतो. शेंदूर तेलात कालवून ते दोन्ही हाताच्या दोन दोन बोटांनी झाडाच्या खोडास, पणतीस, पूजेच्या ताटास, दारूच्या तांब्यास, नारळास, सुपारीस, लहान टोपलीस (बिली) क्रमाने ५ टिळे दोन वेळा लावतो.

पुजाऱ्याचा पूजाविधी सुरू असताना सर्व उपस्थित आजूबाजूस शांत बसून असतात. ज्या कुटुंबात इंदोल पूजा आहे, त्यांचे जावई धूम्रपान करणाऱ्यांना विडी/सिगारेट, तंबाखू देत असतात.

नंतर समुदायातील कोणीही एक माणूस पुजाऱ्यास त्या झाडाची आरती करण्यास सहकार्य करतो. आरतीचे ताट पुजारी आणि दुसरा माणूस एकत्रित उचलून २ वेळा घडाल्याच्या काट्याच्या दिशेने, २ वेळा त्या विरुद्ध दिशेने फिरवून जमिनीवर टेकवितात. आरतीनंतर पुजारी जनसमुदायातील ५ माणसात हळदीत बुडविलेले हातांचे ठसे, त्यांच्या डोक्यावरील टोपीवर वा पाठीवर उमटवितो. नंतर इंदीराजाच्या नावाने आणलेला नारळ त्या झाडाच्या बुंध्याजवळ फोडतो. त्याचा प्रसाद सर्व उपस्थितांना वाटतात. मात्र ह्या नारळाचे तुकडे (प्रसाद) - अविवाहितांना देत नाहीत.

नारळाचा प्रसाद वाढून झाल्यावर पुजारी भोपळ्याच्या उक्कीने महूची दारू घेऊन पुढीलप्रमाणे मोठ्याने नाव उच्चारून (घेऊन) दारू वाटप करतो :

(१) धरतीन (धरणी मातेची), (२) कोव दिवान (जगाच्या दिव्याची). (३) चांदा हुरजोन (चंद्र सूर्याची), (४) कुंभायन (मनुष्य निर्मिती करणाऱ्याची), (५) डुंगरोन (डोंगराची), (६) गावखेलेन देवोन (गाव देवतांची), (७) गाव हिपारीन (गाव सीमेची/शिवार देवतांची), (८) झाटकान - तुवणारान (घावाची, फांदी तोडणाऱ्यांची), (९) कुवाच्यान (फांदी नेणाऱ्या किशोरवयीन मुलांची) अशा प्रकारे विधी पूर्ण झाल्यानंतर, कवोंम्ब झाडाच्या फांद्या तोडण्याचा कार्यक्रम सुरू होतो.

फांदी तोडणारा माणूस हातात मोठा कोयता वा कुन्हाड घेऊन त्या झाडावर चढतो. फांधा तोडण्याचा क्रम ठरलेला असतो. (१) १ली फांदी-हुडोव देवाची (२) २री फांदी-इंदी राजाची (३) ३री फांदी-कणहरची या क्रमाने फांधा तोडल्या जातात. त्या जमिनीवर टेकू न देता अलगद वरच्यावर पकडण्यात येतात. फांधा नेण्याकरिता क्रमवार किशोरवयीन ३ मुलांना एका रांगेत उभे करून त्या फांधा खांधावर धरावयास लावतात. अर्थात ह्या फांधा आवश्यक तेवढ्याच आकाराच्या तोडल्या जात असल्याने ती मुले काळजीपूर्वक सांभाळून गावात येतात.

फांधा प्रथम हुडोव देव, इंदी राजा आणि कणहर या क्रमवारीने एका पाटोपाठ दुसरा चालत आणतात. पूजाविधी संपल्यावर उरलेली दारू सर्व त्या जागेवरच वाटून पितात. फांधा घेऊन चालणाऱ्या मुलांच्या मागे पुजारी, पूजेची टोपली हातात घेऊन त्यातील अक्षता फांधा घेऊन पुढे चालणाऱ्यांवर टाकत टाकत चालतो. त्याच्यासोबत दुसरा पुरुष हातात आरतीचे ताट घेऊन चालतो. ताटातील पणती विडू नये म्हणून स्वतःच्या डोक्यावरून धोतर घेऊन चालत असतो. त्यांच्या पाठीमागे एक पुरुष बैलाची पाने पाण्यात भिजवून फांधाच्या दिशेने पाणी शिंपडत चालतो. त्यानंतर सोबत गेलेली सर्व माणसे चालत असतात.

(२) फांधा रोवण्याचा कार्यक्रम

फांधा सन्मानाने इंदोल पूजा असलेल्या घराच्या अंगणात आल्यावर तिन्ही किशोरवयीन मुले क्रमवार उभी राहातात. त्यांच्यासमोर अंधरूप टाकतात. त्यावेळेस तिन्ही मुले त्यांच्या खांधावरील फांधा समोर त्यांच्या पायाजवळ, उभ्या धरून उभी राहातात. त्यांच्या पाठीमागे उपस्थित सर्व वयस्कर माणसे उभी राहातात. अंधरुणाकडे पूर्वेस तोंड करून पुजारी त्यांचा पूजाविधी करतो. पुजारी आणि त्या संबंधित घरातील सुना, त्या फांधांना व त्या आणणाऱ्या मुलांना वंदन करतात. तसेच वयस्कर उपस्थित पुरुषांच्या पायास वंदन करतात. वंदनानंतर पुजारी, प्रत्येक मुनेस हातात दारूची उवकी ३-३ वेळा देतो. नंतर त्या दोनही सुना, ती दारू प्रत्येक फांदीच्या टोकाजवळ मोडतात. खड्डे खोदले आहेत, तेथे बाजूला अक्षता टाकून वंदन करतात.

नंतर प्रथम हुडोव देवाच्या फांदीकरिता (उत्तर दिशेस) खोदलेल्या खड्ड्यांत संबंधित फांदी रोवून मजबूतीसाठी त्या फांदीच्या बाजूम माती भरून घट्ट करतात. नंतर मधला खड्डा इंदी राजाच्या फांदीकरिता असल्याने त्यात प्रथम ३ किलो (पुजाऱ्याच्या सल्ल्यानुसार हे प्रमाण असते) ज्वारी टाकतात. नंतर संबंधित फांदी त्यात रोवतात. तिसरा खड्डा (दक्षिण दिशेस असलेला) हा कणहरच्या फांदीकरिता असल्याने यासाठी ३ किलो ज्वारी टाकतात. नंतर संबंधित फांदी त्यात रोवतात.

अशा प्रकारे फांधा रोवून झाल्यानंतर, पुजारी त्या फांधा समोर पूर्वेकडे तोंड करून ओणवा बसतो. त्याच्या उजव्या बाजूस पूजासाहित्य ठेवतो. नंतर तेथे पुजारी, नव्याने महूची दारू तांब्याभर मागवून पुढीलप्रमाणे मोठ्याने नाव उच्चारून भोपळ्याच्या उवकीने वाटप करतो.

- १) धरतीन (धरणी मातेची)
- २) कोव दिवान (जगाच्या दिव्याची)
- ३) चांदा हुरजोन (चंद्र सूर्याची)
- ४) कुंभायोन (मनुष्य निर्मिती करणाऱ्याची)
- ५) राजा पांठान (अर्जुनाची)
- ६) बार पुड्यू डुंगरोन (सातपुडा डोंगराची)
- ७) आगळी मातान (अग्नी देवतेची)
- ८) बागल राजन (वाय देवाची)
- ९) देव गडोन (देवगडाची)
- १०) आयकुटीन (सातपुड्यातील एक शिखर)
- ११) गडोन (तोरणमाळची)
- १२) नर्मदा नोंदीन (नर्मदा नदीची)
- १३) कावू डुंगार/माता फेणायन (सातपुड्यातील एक शिखर)
- १४) आंबा डुंगरोन (सातपुड्यातील एक शिखर)
- १५) तिणीह मावोन (सातपुड्यातील एक शिखर)
- १६) ओंराह मुराह (सातपुड्यातील एक शिखर)
- १७) कावी रायान (सातपुड्यातील एक शिखर)
- १८) हिगली टिगली (")
- १९) नोणाय बुजाय (")
- २०) बलवावोन (")
- २१) राव्यापातळीन (सातपुड्यातील एक शिखर)

- २२) हिवारीन (गाव शिवारची)
 २३) गाव देवोन (गाव देवतेची)
 २४) इंदी राजान (इंद्र देवाची)

अशा प्रकारे संबंधित देवतांची नावे उक्तीत दारू घेऊन दुसऱ्या टोकाने दारूचे थेंबे जमिनीवर सोडून ही वाटप करण्यात येते. उरलेली दारू उपस्थित सर्व वाटून पितात. फांधा उचलून आणलेल्या मुलांना त्यांच्या फांधीजवळ पूर्वेकडे पाठ करून अंधरूणावर बसवितात.

३) 'नोयणा' पद्धतीचा कार्यक्रम

सदरील कार्यक्रमाच्या आधी पुजारी आणि एक किशोरवयीन मुलगा (कुवाच्यो पुज्यो) यांना आंधोळ घालण्याचा कार्यक्रम असतो. त्यास 'चुवोण पद्धत' म्हणतात. यासाठी संबंधित घराची एक आडोशाची बाजू निवडली जाते. या कार्यक्रमाकरिता २ मध्यमवयीन स्त्रिया लागतात. तसेच बेलाची ५ पाने, दही, ३ नारळ, ३ सुपाच्या (आख्या), ३ पूजेकरिता ठरलेले लाकडी पाट, ३ पणत्या, तूप, ३ मातीची गडगी (लहान आकाराची) त्यास 'डुसच्यू' म्हणतात, हे साहित्यही असते.

बाजूला चूल (३ दगडाची) बनवून लाकडे पेटवून पाणी तापविले जाते. सदर पाणी आंधोळीकरिता उपयोगात आणतात. पाणी तापविले गेल्यावर पुजारी आणि किशोरवयीन मुलगा, हे आपल्या अंगावरील (कमरेच्या वरील) कपडे उतरवून मांडी घालून दगडावर बसतात. नंतर पुजाऱ्याच्या सल्ल्याने त्याचेसमोर तिन्ही पणत्या तूप टाकून पेटवितात. त्या तिन्ही पाटांवर एका रांगेत ठेवतात. त्याचे समोर ३ नारळ ठेवण्यात येतात. पुजारी तोंडाने मंत्र पुटपुटतो. दुसरा १ पुरुष हा त्या सोबतच्या २ स्त्रियांना हातात बेलाची पाने धरावयास लावतो. त्यावर दही टाकून आधी पुजारी व नंतर किशोरवयीन मुलगा यांचे डोक्यावर हळूहळू टाकावयास सांगतो. ही कृती ५ वेळा करण्यात येते. तदनंतर ते दोघे आपल्या आंधोळीचा कार्यक्रम आटोपतात. इंदोल पूजा घालणारे घरमालक त्या दोघांना नवीन २ धोतरे नेसावयास देतो.

आंधोळीचा 'चुवोण' कार्यक्रम संपल्यावर ३ मडकी व ३ नारळ पूजेच्या टोपलीत ठेवले जातात. ३ पाटांवर

३ पणत्या पेटलेल्या अवस्थेत ठेवून, त्या ३ पुरुष आपल्या डोक्यावर ठेवून पुजारी, किशोरवयीन मुलगा यांचेसोबत घरात प्रवेश करतात. घरात पूजेची जागा पूर्व नियोजित असते. त्या ठिकाणी येतात. तेथे पुजारी ते तिन्ही पाट उत्तर-दक्षिण एका रांगेत ठेवतो. हे तीन पाट उत्तरेकडून पहिला हुडोव देवाचा, दुसरा इंदिराजाचा आणि तिसरा कणहरचा क्रमवार असतात. पाटांवर ३ पणत्या त्यांच्या ज्योती पश्चिमेस येतील अशा रीतीने पुजारी ठेवतो. त्या तिन्ही पाटांच्या पश्चिमेस समोर उभ्या रेषेत नारळ ठेवतो. पाटांच्या पूर्वेस समोर ३ मातीची मडकी दारूने पूर्ण भरून त्यावर पळसाची पाने ठेवून अंबाडीच्या दोरीने घट्ट आवळून बांधतो व त्या ठेवतो. बाजूला नारळाच्या पश्चिमेस दुसरी पेणती पेटलेल्या अवस्थेत पूजेच्या ताटात ठेवतो. त्या ताटात अंगरवत्या पेटवून पाटाच्या दिशेस सरळ ठेवतो. ताटात बाजूला नाणी, अक्षता, शेंदूर ठेवतो. ताटाच्या उत्तरेस दारूचा तांब्या त्यात 'उक्ती' (भोपळ्याची) बुडवून टोक वर येईल अशा अवस्थेत ठेवतो. ताटाच्या दक्षिण बाजूस पाण्याचा तांब्या व दूध (गायीचे) ठेवतो. नंतर पूजेच्या ताटाच्या जवळ पश्चिम बाजूस पुजारी ओणवा बसतो. त्याच्याच बाजूला उत्तरेस किशोरवयीन मुलगा ओणवा बसतो. त्यांच्या शेजारी थोडे बाजूला हळद कालविण्यासाठी लागणारे ताट असते. शेजारी हळदीचे १२ पुडे, १२ रुईच्या काड्यांचे बंडल, कच्च्या सुताचे बंडल, बेलाची पाने ठेवलेली बांबू टोपली असते.

वरीलप्रमाणे साहित्याची व्यवस्थित मांडणी पुजारी करेपर्यंत घरात त्यांच्या आजूबाजूला गावकरी, आमंत्रित पुरुष मंडळी बसतात. त्यांना बसावयास अंधरूण टाकलेले असते. पुरुष मंडळींच्या थोडे बाजूस अंतरावर महिला मंडळी बसतात. त्यांनाही अंधरूण टाकलेले असते. त्यातले काही पुरुष आणि सर्व महिला ओणवे बसतात, तर काही पुरुष मांडी घालून बसतात. धूम्रपान करणाऱ्या पुरुषांना घरातले उपस्थित जावई विडी/सिगारेट्स, तंबाखू देतात. तर घरातल्या महिला ज्या महिलांना तंबाखूची काजळ, तपकीर लागते त्याप्रमाणे त्यांना देऊन सेवा करतात.

प्रथमतः पुजाऱ्याच्या सल्ल्याने किशोरवयीन मुलगा पुजाऱ्याच्या उजव्या हातावर कच्चे सूत बांधतो. त्यानंतर पुजारी मंत्र पुटपुटतो आणि सोबतचा मुलगा प्रथम पूजेच्या ताटास,

ताटातील पणतीस, लहान टोपलीस (बिली), दारूच्या तांब्यास, तांब्यात बुडवून ठेवलेल्या उवकीच्या टोंकास, नारळास (क्रमवारीने), पाटास (क्रमवारीने). पाटांवर ठेवलेल्या पणत्यास (क्रमवारीने), हुडोव देव, इंंदी राजा आणि कणहर, हळदीचे पुढे ठेवलेल्या मोठ्या टोपलीस, आणि हळदीकरिता असलेल्या ताटेस कच्चे सूत गुंडाळतो. सूत गुंडाळताना घडाळ्याच्या काट्याच्या विरुद्ध दिशेने (उजवीकडून डावीकडे) हात नेत गुंडाळत असतो.

नंतर पुजारी प्रत्येक पाटासमोर (क्रमवारीने) नाणी ठेवतो. नाणी ठेवून झाल्यावर हळदीत कालविलेल्या अक्षता ठेवून मंत्रविधी करतो. नंतर नोयणा पद्धतीसाठी असलेली हळदीची २ री पुडी पुजारी येथे सोडतो. हळद ताटात घेऊन त्यात आवश्यक तेवढे पाणी टाकून सोबतच्या काडीने ढवळून हळद पातळ करतो. नंतर सोबतच्या मुलास त्याचे अनुकरण करावयास सांगतो. प्रथम पुजारी त्यानंतर लगेच मुलगा, कालविलेल्या हळदीत आपल्या उजव्या हाताची २ बोटे बुडवून प्रथमतः पाटास (क्रमवारीने), पाटांवरिल पणत्यास, धरणी मातेस, दारूच्या पेंकबंद मडक्यांना (क्रमवारीने), नारळास (क्रमवारीने) टिळे उमटविण्याची रीत पार पाडतात.

तद्नंतर पुजारी मंत्रविधी करून तांब्यातील दारू उवकीत घेऊन क्रमवारीने तिन्ही पाटांसमोर थेंब थेंब टाकत पूजा करतो. हीच कृती पुजारी सोबतचा मुलगा करतो. पुजारी त्यावेळेस मंत्र म्हणतो.

(४) बळी देण्यात येणाऱ्या प्राण्यांची पूजा

पुजाऱ्याच्या सल्ल्यानुसार प्रथम त्या पूजेच्या जागी हुडोव देवास बळी दिला जाणारा बोकड घरात आणला जातो. पुजारी व किशोरवयीन मुलगा आरतीचे ताट हातात धरून त्या बोकडाची आरती करतात. आरती झाल्यावर पुजारी व सोबतचा मुलगा प्रथम शेंदूराचा टिळा बोकडाच्या कपाळावर लावतात, नंतर तेथे अक्षता लावून त्या बोकडाच्या पाठीवर टाकतात. तद्नंतर तो बोकड घराबाहेर नेऊन नियोजित ठिकाणी बांधून येतात.

नंतर दुसऱ्या नंबरचा बोकड घरात आणला जातो. हा बोकड इंंदीराजास बळी दिला जाणारा असतो. मागील

प्रमाणे याचीही आरती केली जाते. शेंदूराचा टिळा लावून, त्याच्या कपाळावर अक्षता लावून, पाठीवर टाकून घराबाहेर पाठविला जातो.

त्यानंतर तिसऱ्या नंबरच्या बोकडाऐवजी शेळी आणली जाते. कारण कणहरसाठी शेळीचा बळी दिला जातो. (शेळी/बकरी नसल्यास २ कोंबड्यांचा बळी द्यावा लागतो, कोंबडा चालत नाही) शेळी घरात पूजेच्या जागी आणून तिची वरीलप्रमाणेच आरती केली जाते. हळद, शेंदूराचा टिळा लावतात. अक्षता कपाळावर लावून, तिच्या पाठीवर त्या टाकतात. नंतर ती शेळी घराबाहेर नेऊन नियोजित जागी बांधण्यात येते.

बोकड वा शेळी पूजेकरिता घरात आणणे व परत बाहेर नेऊन बांधण्याचे काम शक्यतो तरूण मुले करतात.

(५) रोवलेल्या फांद्यांजवळ दुसऱ्यांदा पूजा

वरीलप्रमाणे बळी दिल्या जाणाऱ्या तिन्ही प्राण्यांचे पूजाविधी संपल्यावर, पुजाऱ्याच्या सल्ल्याने सर्व पूजाविधी साहित्य सोबत घेऊन सर्व पुरुष मंडळी घराबाहेरच्या अंगणात येतात. ३ देवांचे तिन्ही पाट, त्यावर पेटत्या पणत्या ठेवूनच तीन पुरुष आपल्या डोक्यावर ठेवून क्रमवारीने संबंधित रोवलेल्या फांद्यांजवळ येतात. पुजारी प्रत्येक देवांचा पाट, त्या त्या फांदीजवळ पश्चिम वाजूस थोडे अंतर ठेवून मांडतो. नंतर तेथील पूजेला पुजारी सुरवात करतो. प्रथम प्रत्येक पाटावर क्रमवारीने १ सुपारी, १ लिंबू, १ सुकी खारीक, १ हळदीचा खडा ठेवतो. त्याच्या वाजूला दारूने पेंकबंद केलेली ३ मडकी क्रमवारीने ठेवतो. नंतर बेलाची पाने पाण्यात आणि दारूत बुडवून त्या पाटांवर क्रमवारीने शिंपडतो. हीच कृती त्याचे सोबतच्या मुलास करावयास लावतो. नंतर तो पुजारी दोघ्याने प्रत्येक फांदीस क्रमाने १ - १ लिंबू बांधतो. नंतर प्रत्येक फांदीस क्रमाने पुजारी व त्यांच्या सोबतचा मुलगा, कच्चे सूत ५ वेटोळे घेऊन गुंडाळतात.

यानंतर पुजारी हळदीचा तिसरा पुडा येथे सोडतो. ती हळद ताटात घेऊन, त्यात आवश्यक तेवढे पाणी ओतून, हळदीच्या पुड्यासोबतची काडी घेऊन हळद कालवून घेतो.

नंतर ५ अगरबत्त्या पेटवून त्या तिन्ही फांद्यांजवळ १-१ रोवतात. प्रत्येक पाटासमोर १-१ नारळ ठेवतात. उरलेल्या दोन अगरबत्त्या २ नारळाच्या मध्यभागी रोवतात. नंतर पुजारी बेलाची ५-५ पाने तिन्ही पाटांवर क्रमाने ठेवतो. नंतर त्यावर पुजारी आणि त्या सोबतचा मुलगा अक्षता टाकून पूजा करतात. पुजारी आवश्यकतेनुसार मंत्र तोंडाने पुटपुटत राहातो. पूजा करताना १-१ नाणी पाटांवर ठेवून त्यावर तांदूळ सोडतात. बेलाच्या पानावर थोडे तेल व शेंदूर यांचे मिश्रण करून पाटावर व जमिनीवर व फांद्यांना क्रमवारीने उजव्या हाताच्या दोन बोटांनी टिळे लावतात. त्यानंतर भोपळ्याच्या उवकीने तांब्यातली दारू काढून प्रथम पुजारी तिन्ही पाटांजवळ थेंब थेंब सोडून मंत्र म्हणतो. हीच कृती त्याच्या सोबतचा मुलगा करतो.

वरीलप्रमाणे पूजाविधी झाल्यावर पुजारी आणि मुलगा आरतीचे ताट हातात घेऊन प्रत्येक पाटात क्रमवारीने १ वेळा उजवीकडून व १ वेळा डावीकडून आरतीचे ताट फिरवून ते जमिनीवर टेकवितात. असे २-२ वेळा करतात. आरती झाल्यानंतर पुजारी व मुलगा, हळद कालवलेल्या ताटात उजव्या हाताचे पंजे बुडवून तेथे उपस्थित असलेल्या वयस्कर पुरुषांच्या डोक्यावर वा पाठीवर ठसे उमटवितात. नंतर पुजारी तांब्यातील दारू मंत्र पुटपुटत उपस्थितांना वाटप करतो. दारू पिणारे 'उवकी' हातात मिळताच ती स्वीकारून उवकीच्या बारीक टोकाकडे कलती करून त्यातील १-२ थेंब जमिनीवर देवाचे नावाने टाकून वंदन करतात. अर्थात दारू सर्वच घेत नाहीत. त्यामुळे सदरची वंदनाची कृती पार पाडून जो काणी दारू घेत असेल, त्यास ती आदराने देतात. अशा प्रकारे दारूपान कार्यक्रम संपल्यावर तेथे फांद्यांजवळ तिन्ही पाट त्याच अवस्थेत ठेवून, फांद्यांजवळ किशोरवयीन मुलांना बसवून पुजारी पूजा साहित्य, दारूचा खाली तांब्या, उवकी, हळदीच्या पुड्यांची टोपली, आरतीचे ताट घेऊन पुन्हा घरात प्रवेश करतो. त्यासोबत वयस्कर पुरुष मंडळीही घरात येतात. किशोरवयीन मुलगा - पुजाऱ्या सोबतचा याचे काम येथे संपते.

६) 'गिरहोण' पूजाविधी

प्रत्येक पावरा कुटुंबात घरातील चुलीजवळ एक कडेचा लाकडी खांब हा कुलदैवत मानलेला असतो. त्यास 'गिरहोण'

म्हणतात. अंगणातील पूजाविधी नंतर घरात प्रथम 'गिरहोण पूजा' होते.

गिरहोण खांबाजवळ पुजारी पुजेसाठी ओणवा बसतो. प्रथम कच्चे सूत गिरहोण खांबास बांधतो. नंतर हळदीचा पुडा नं. ४ येथे सोडतो. ती ताटात घेऊन पुड्यासोबतच्या काडीने हळदेत आवश्यक तेवढे पाणी ओतून कालवून घेतो. १ दारूची उभ्या आकाराची लहान ग्लासाकृती वस्तू असते, त्यास पावरी भाषेत 'पिचाली' म्हणतात. शहरी भागात दारूच्या पेग आकाराच्या भांड्यास्वरूप पितळेची ती असते. त्यात दारू भरलेली असते. तीस कच्चे सूत पुजारी बांधतो. त्यानंतर पूजासाहित्याच्या लहान टोपलीस, हळदीच्या ताटास, दारूच्या तांब्यास, दारू घ्यावयाच्या 'उवकीस' १ नारळ, आणि १ सुपारी यास क्रमाने कच्चे सूत गुंडाळतो/बांधतो.

तदनंतर बेलाची ५ पाने गिरहोणसमोर ठेवतो, त्यावर नाणी ठेवतो. त्यांनर प्रथम तांदूळाने पूजा करतो. नंतर हळदीने पूजा करतो. नंतर शेंदूराने पूजा करतो. प्रत्येक वेळी उजव्या हाताच्या २ बोटांने ५-५ टिळे लावतो. हा विधी संपल्यावर आरती करण्यासाठी २ अगरबत्त्या पेटवून त्या गिरहोण खांबाजवळ रोवतो. आरती करण्यासाठी १ पुरुष पुजाऱ्यास ताट उचलण्यास सहकार्य करतो. आरती करतांना आरतीचे ताट २ वेळा उजवीकडून आणि २ वेळा डावीकडून फिरवून जमिनीवर टेकवितात.

यानंतर 'गिरहोण' साठी १ कोंबडी बळी देण्यासाठी, तेथे पुजारी मागतो. कोंबडी दिल्यावर पुजारी त्या कोंबडीच्या दोन पायांच्या मध्यभागी हातात कोंबडीस घट्ट पकडून ठेवतो. पाण्याने कोंबडीचे दोन्ही पाय धुवून घेतो. नंतर उवकीने तांब्यातली दारू घेऊन मंत्र तोंडाने पुटपुटत त्या कोंबडीच्या डोक्यावर दारूचे थेंब टाकत राहतो. नंतर तांदूळाच्या अक्षता त्या कोंबडीच्या डोक्यावर सोडतो. त्यामुळे ती कोंबडी तिच्या मानेत झटका देते. एकद मानेस झटका दिला की, पुजारी त्या कोंबडीचे २ पाय आपल्या डाव्या पायाखाली दाबून ठेवतो, तर २ पंख उजव्या पायाखाली दाबून ठेवतो, नंतर आपल्या दोन्ही हाताच्या सहाय्याने त्या कोंबडीची मान मुरगळून मुंडी धडावेगळी करतो. मग त्या कोंबडीची मुंडी गिरहोणजवळ नेऊन तिचे रक्त गिरहोणला शिंपडतो. नंतर त्या कोंबडीची

मुंडी गिरहोणच्या खांबाजवळ ठेवतो. धड एका मोठ्या टोपल्याखाली झाकून ठेवतात. त्या टोपल्यास त्यांच्या भाषेत 'खिवळयो' म्हणतात.

त्यानंतर तांब्यातील दारू पुजारी तेथे उपस्थित पुरुषांना उक्कीने वाटप करतो. यानंतर त्या घरातल्या २ सुना, पुजारीच्या सल्ल्याने ३ वेळा एकत्रितपणे हातात ताट उचलून गिरहोणला आरती करतात. नंतर पुजारी त्या दोघींना उक्कीने दारू दिल्यावर, त्या दारूचे थेंब गिरहोणजवळ हळूहळू सोडतात. यावेळेस पुजारी तोंडाने मंत्र पुटपुटतो. वंदनानंतर ती दारू उपस्थित पुरुष मंडळींना प्यायला देण्यात येते. कारण त्या सुना, त्यावेळेस दारू पीत नाहीत. दारूविधी पार पडल्यावर त्या दोन्ही सुना, पुजारी व तेथे उपस्थित वयस्कर माणसांच्या पायास वंदन करतात.

७) 'चूल' पूजाविधी

वरील गिरहोण पूजेचा कार्यक्रम आटोपून पुजारी चूल पूजेकडे वळतो. घरातील चूल पूजेकरिता हळदीचा पुडा ५ येथे पुजारी सोडतो. सोडलेल्या पुड्यातील हळद ताटात घेवून, हळदेत आवश्यक तेवढे पाणी ओतून, पुड्यासोबतच्या काडीने ती कालवून घेतो. दारूच्या पिचालीत दारू भरून घेतो. प्रथम त्या चुलीच्या टोकास कचे सूत बांधतो. नंतर पिचालीस, पूजा साहित्याच्या टोपलीस, हळदीच्या ताटास, दारूच्या तांब्यास, दारू घ्यावयाच्या उक्कीस १ नारळ, आणि १ सुपारी यास क्रमाने कचे सूत गुंडाळतो.

नंतर बेलाची ५ पाने चुलीजवळ ठेवतो. त्यावर नाणी ठेवतो. त्यानंतर प्रथम तांदुळाने पूजा करतो. नंतर हळदीचे २ बोटाने त्यास, चुलीस टिके लावतो, हळदीचे टिके सर्व पूजासाहित्यास लावून झाल्यावर १ बेलाचे पान डाव्या हातात घेऊन, त्यात थोडा शेंदूर घेऊन, पणतीच्या तुपाने ती कालवून घेतो. नंतर कालविलेला 'शेंदूर' उजव्या हाताच्या २ बोटाने प्रथम चुलीच्या टोकास नंतर दारूच्या पिचालीस, व इतर पूजेच्या वस्तूंस लावतो, जमिनीवरही ५ टिके लावून वंदन करतो. नंतर तांब्यातील दारू उक्कीने घेऊन त्यातील दारूचे थेंब चुलीजवळ जमिनीवर टाकत पुजारी तोंडाने मंत्र पुटपुटतो.

हा विधी संपल्यावर पुजारी आरती करण्यासाठी प्रथम २ अगरबत्त्या पेटवून त्या मंत्र पुटपुटत चुलीजवळ रोवतो. आरती करण्यासाठी दुसरा एक पुरुष पुजाऱ्यास सहकार्य करतो. पुजारी आणि दुसरा पुरुष एकत्रितपणे आरतीचे ताट हातात धरून चुलीची आरती करतात. २ वेळा उजवीकडून, २ वेळा डावीकडून ताट फिरवून जमिनीवर ताट टेकवित आरती करतात. यावेळेस पुजारी तोंडाने मंत्र पुटपुटत राहातो.

त्यानंतर चुलीस बळी देण्याकरिता पुजारी १ कोंबडीची मागणी करतो. कोंबडी मिळाल्यावर पुजारी त्या कोंबडीस तिच्या दोन पायांच्या आतून डावा हात घेऊन घट्ट पकडतो व पाण्याने कोंबडीचे दोन्ही पाय धुवून घेतो. नंतर उजव्या हाताने उक्कीने तांब्यातील दारू घेऊन, दारूचे थेंब त्या कोंबडीच्या डोक्यावर सोडत मंत्र म्हणतो. त्यानंतर कोंबडीच्या डोक्यावर अक्षता टाकतो. नंतर कोंबडीचा बळी देण्याची पुढील कृती गिरहोणच्या पूजेच्या वेळेस केली, त्याचप्रमाणे येथेही करतो. कोंबडीची मुंडी धडावेगळी केल्यावर, तिचे रक्त चुलीवर शिंपडत मंत्र म्हणत असतो. कोंबडीची मुंडी चुलीजवळ ठेवून, धड आधीच्या मोठ्या टोपल्यात झाकून ठेवण्यासाठी देतो.

त्यानंतर पुजारी तांब्यातील दारू 'उक्की' भरून तेथे उपस्थित वयस्कर पुरुषांना वाटप करतो. वाट्याला आलेली दारू स्वीकारून, ती पूजेच्या जागी चुलीजवळ थेंब टाकत वंदन करून मग उक्कीच्या टोकाने ती पितात. त्यानंतर मागील प्रमाणे घरातल्या २ सुना, पुजाऱ्याच्या सल्ल्याने ३ वेळा एकत्रितपणे हातात आरतीचे ताट घेऊन चुलीची आरती करतात. पुजारी मंत्र म्हणत असतो. नंतर पुजारी दोनही सुनांना उक्कीने दारू देतो. ती दारू स्वीकारून त्या चुलीजवळ, पुजेच्या जागी जमिनीवर थेंब टाकून वंदन करतात. वंदनानंतर ती दारू उपस्थित पुरुषांना प्यायलास देतात. दारूविधी कार्यक्रम पार पडल्यावर त्या दोन्ही सुना, पुजारी व उपस्थित वयस्कर पुरुषांच्या पायास वंदन करतात.

८) 'मावू' (धान्याची कृपाणी ठेवावयाचा माळा) पूजाविधी

चूल पूजाविधी कार्यक्रम आटोपल्यावर 'मावू पूजा' होते. येथील पूजाविधी 'गिरहोण' आणि 'चूल' यांच्या

पूजाविधीप्रमाणेच असते. पुजारी या ठिकाणी हळदीचा पुडा नं. ६ सोडतो. या ठिकाणीही ५ बेलाची पाने, हळद, १ नारळ, १ सुपारी, नाणी, शेंदूर, अगरबत्त्या, दारू या वस्तूंनी पूजाविधी केला जातो.

मावू पूजेकरिता १ कोंबडीचा बळी पुजाऱ्याच्या हस्ते दिला जातो. दारूद्वारे पूजा होते. दारू वयस्कर पुरुषांना वाटण्यात येते. कोंबडीस बळी दिल्यावर माळ्यावर धान्याच्या ऋणगीत रक्त शिंपवून पुजारी मंत्र म्हणतो. कोंबडीची मुंडी माळ्यावर ठेवून तिचे धड आधीच्या बळी दिलेल्या कोंबड्यांच्या धडासोबत मोठ्या टोपल्याखाली झाकून ठेवण्यात येते. नारळ फोडून पूजाविधी करण्यात येतो.

येथेही आरती करण्यात येते. पुजारी आणि दुसरा १ पुरुष आरतीचे ताट हातात एकत्रितपणे उचलून, माळ्याची आरती करतात. मात्र या ठिकाणी घरातल्या मुनांना वंदन करण्यास बोलावत नाही.

९) 'उखळ' पूजाविधी

मावू पूजाविधी कार्यक्रम आटोपल्यावर, 'उखळ पूजा' कार्यक्रम असतो. उखळ पूजा करण्याआधी पुजारी उखळीत मुसळ थोडे कलते ठेवतो. उखळेच्या पश्चिमेस पुजारी ओणवा बसून, पूजा साहित्याची मांडणी करतो. त्याची पाठ पश्चिमेस तर तोंड पूर्वेस असते. तेथील पूजाविधी गिरहोण, चूल, मावू यांचेसारखीच असते.

उखळ पूजेकरिता ५ बेलाची पाने, हळद, शेंदूर, १ सुपारी, १ नारळ, दारू लागते. तथापि कोंबडी लागत नाही. अर्थात काही भागातील पावरा लोक, कोंबडीचा बळी उखळ पूजेसाठी टाळतात, तर काही भागातील तो बळी देतात.

उखळ पूजेसाठी पुजारी हळदीचा पुडा नं. ७ येथे सोडतात. इतर पूजाविधी मागील पूजेप्रमाणेच पुनरावृत्ती असते. नारळही फोडतात. दारू पूजन करून, पुजारी उपस्थितांना दारू वाटतात.

(१०) 'खुदू' पूजाविधी (गुरांचा गोठा पूजन)

उखळ पूजाविधी कार्यक्रम आटोपल्यावर, गोठा पूजाविधी कार्यक्रम असतो. गोठा पूजाविधीसाठी पुजारी गोठ्यातील

जागा निश्चित करून, आपल्या पूजेच्या साहित्याची मांडणी करतो.

गोठा पूजाविधीकरिता ५ बेलाची पाने, हळद, शेंदूर, १ नारळ, १ सुपारी, अगरबत्त्या, दारूचा तांब्या, आरतीचे ताट, अक्षता, आणि १ कोंबडी असे साहित्य लागते.

पूजाविधी वर उल्लेख आल्याप्रमाणे सारखाच असतो. येथेही हळद, शेंदूर, दारूने मंत्र म्हणत पुजारी पूजा करतो. त्यानंतर अगरबत्त्या पेटवून गोठ्यातील जमिनीवर रोवतो. नंतर आरतीकरिता दुसऱ्या पुरुषाचे सहकार्य घेऊन आरती करण्यात येते. तदनंतर पुजारी मंत्र म्हणत नारळ फोडतो. पूजेचा क्रम उरलेला असतो.

पुजारी गोठापूजेसाठी हळदीचा पुडा नं. ८ या ठिकाणी सोडतो. गोठ्यात बळी देण्याकरिता, पुजारी १ कोंबडीची मागणी करतो. कोंबडी मिळताच दारूने, अक्षताने पूजा करतो. या पूजेआधी तो कोंबडीचे दोन्ही पाय हमखास धुवून घेतो. कोंबडीचा बळी दिल्यानंतर, सर्व गोठ्यात तिचे रक्त शिंपवतो. कोंबडीची मुंडी पुजेच्या जागीच ठेवतो. तर तिचे धड पूर्वीच्या जागी मोठ्या टोपल्याखाली झाकून ठेवण्यात देतो.

त्यानंतर दारूचे पूजन करून मंत्र म्हणतो. अशाप्रकारे येथेही पूजाविधी कार्यक्रम आटोपल्यावर, तांब्यात उरलेली दारू उक्कीने तेथे उपस्थितांना वाटून संपवितो.

(११) 'झुपू' पूजाविधी (दरवाजा पूजा)

गोठा पूजाविधी कार्यक्रम आटोपल्यानंतर वरातील प्रवेशद्वाराचा (दरवाजाचा) पूजाविधी कार्यक्रम असतो. या पूजाविधीकरिता पुजारी आपल्या पूजासाहित्यानिशी घराच्या प्रवेशद्वाराबाहेर जातो. नंतर दाराकडे तोंड करून दाराच्या बाहेर डाव्या कोपऱ्यात पूजा साहित्याची मांडणी करतो.

पुजारी दारू पूजेसाठी हळदीचा पुडा नं. ९ या ठिकाणी सोडतो. येथेही ५ बेलाची पाने, हळद, शेंदूर, १ नारळ, १ सुपारी, अगरबत्त्या, अक्षता, दारू आणि १ कोंबडा असे साहित्य लागते.

पूजाविधी 'गिरहोण' पूजेसारखाच असतो. दारूपूजेसाठी कोंबडीपेवजी कोंबडा बळी दिला जातो. आरती

करताना येथेही दुसरा पुरुष पुजाऱ्यास सहकार्य करतो. आरतीनंतर पुजारी नारळ फोडतो. येथे कोंबडा बळी देण्याआधी पुजारी कोंबड्याचे दोन्ही पाय पाण्याने धुवून घेतो. बळी देण्याची पद्धत मागे उल्लेख आल्याप्रमाणेच असते.

कोंबड्याची मुंडी मुरगळून तोडल्यावर, त्याचे रक्त दाराच्या उंबरठ्यावर, आजूबाजूस शिंपडले जाते. मुंडी दाराच्या पूजेच्या जागी ठेवून, धड आधी बळी दिलेल्या कोंबड्यांच्या धडासोबत टोपल्याखाली झाकून ठेवण्यात येते.

सर्व पूजाविधी संपल्यावर, पुजारी दारूच्या तांब्यातील उरलेली दारू तेथे उपस्थित पुरुषांना वाटप करतो.

(१२) 'चौदू' पूजाविधी (घराच्या बाहेरील जागा)

झुपू पूजाविधी कार्यक्रम आटोपल्यावर, घरातील बाहेरील बाजू 'चौदू पूजा' कार्यक्रम असतो. या पूजेसाठी पुजारी, दार पूजा झाल्यावर थोडा बाजूला अंगणात ओणवा बसतो. पुजारी पूजेच्या आधी पूर्वेस तोंड करून, जागा निश्चित करून घेतो आणि पूजासाहित्याची मांडणी करून घेतो.

चौदू पूजेसाठी पुजारी हळदीचा पुडा नं. १० येथे सोडतो. येथेही ५ बेलाची पाने, हळद, शेंदूर, १ नारळ, १ सुपारी, अगरबत्त्या, अक्षता, दारू आणि १ कोंबडी लागते.

पूजाविधी एकंदरीत सारखाच असतो. येथेही आरती करण्यास, पूजाऱ्यास दुसरा पुरुष सहकार्य करतो. नंतर पुजारी मंत्र म्हणत नारळ फोडतो.

इतर पूजाविधी कार्यक्रम आटोपल्यावर, पुजारी मागील प्रमाणे कोंबडी मागवून प्रथम तिचे दोन्ही पाय धुवून उरल्याप्रमाणे बळी देतो. बळी दिल्यावर तिचे रक्त पूजेच्या जागी, थोडे आजूबाजूला शिंपडतो. कोंबडीची मुंडी पूजेच्या जागीच ठेवून धड आधीच्या बळी दिलेल्या, कोंबड्यांच्या धडासोबतच टोपल्याखाली झाकून ठेवण्यात येते.

(१३) बोकड/शेळीचा बळी देण्याचा कार्यक्रम

वर उल्लेख केल्याप्रमाणे 'गिरहोण' ते 'चौदू पूजा' पर्यंतचा घरातला व बाजूचा पूजाविधी कार्यक्रम आटोपण्यास सर्वसाधारण रात्रीचे ४.०० ते ४.३० वाजतात. पुजारी व

पुरुष मंडळी पुनश्च फांद्या रोवलेल्या जागी येतात. पुजारी रोवलेल्या फांद्यांच्या पश्चिमेस ओणवा बसतो. पूजा साहित्याची मांडणी करून बळी देणाऱ्यांना त्यांच्या हत्यारासह बोलावितो. अर्थात हत्यार एकच असते. त्यांस पावरा लोक 'पाव्यू' असे म्हणतात. कोयत्याचाच आकार, तथापि हातात धरावयाचा दांडा लांब असतो. बळी देणारे ३ पुरुष आतात. ते आल्यावर पुजारी हत्याराचे टोक पूर्वेस येईल आणि दांडा पश्चिमेस, अशा अवस्थेत ठेवतो.

पुजारी येथे हळदीचा पुडा नं. ११ सोडतो. त्यातील हळद ताटात घेऊन सोबतच्या काडीने हळदीत पाणी ओतून ढवळून घेतो. नंतर हत्यारासमोर पूर्वेस तोंड करून बेलाची ५ पाने उभी ठेवतो. त्यावर १ सुपारी आणि नाणी ठेवतो. २ अगरबत्त्या पेटवून हत्याराजवळ रोवतो. १ नारळ बेलाच्या पानाजवळ ठेवतो. नंतर हळदाचे टिके उजव्या हाताच्या बोटांने जमिनीस, बेलाच्या पानास आणि नारळास, तसेच हत्यारास लावतो. त्यानंतर १ बेलाचे पान डाव्या हातात उभे धरून त्यावर शेंदूर टाकतो. त्या शेंदूरात तूप टाकून थोडे कालवून घेतो. नंतर क्रमाने जमिनीस, पानास, त्यावरील सुपारी, नारळ आणि हत्यार यास टिके लावतो. बळी देणाऱ्या तिन्ही पुरुषांनाही कपाळावर टिके लावतो. टिके लावून झाल्यावर प्रत्येक टिक्याच्या ठिकाणी अक्षता ठेवतो.

टिके, अक्षता पूजा संपल्यावर पुजारी दुसऱ्या पुरुषाच्या सहकार्याने हत्यारांची आरती करतो. नंतर तांब्यातली दारू उवकीने घेऊन बेलाच्या पानासमोर व हत्याराजवळ थंब-थंब टाकत तोंडाने मंत्र पुटपुटतो.

त्यानंतर बळी देणाऱ्या तिन्ही पुरुषांना जवळ बोलावून क्रमाने दारू भरलेली उवकी हातात देतो. प्रत्येक ती दारू स्वीकारून बेलाच्या पानासमोर आणि हत्याराजवळ थंब सोडून वंदन करतात. नंतर ती दारू तेथे उपस्थित दुसऱ्या पुरुषांना प्यावयास देतात. काही ठिकाणी त्यांच्या वाट्यास मिळालेली दारू ते स्वतः बळी देणारेच पीत असतात.

हा कार्यक्रम संपल्यावर पुजारी प्रथम हुडोव देवास बळी देण्यात येणारा बोकड मागवितो. तो बोकड आणल्यावर

त्यास पूर्वेकडे फांधा रोवलेल्या दिशेने तोंड घेईल असे उभा करतात. नंतर पुजारी त्या बोकडाचे पाय पाण्याने धुवून घेतो. नंतर त्यास हळद, शेंदूराचे टिके लावून त्यावर अक्षता टाकतो. त्या बोकडाची मान ताठ रहावी म्हणून, दुसरा पुरुष बोकडाच्या गळ्यातील दोराचे दुसरे टोक ४-५ फुटी लाकूड घेऊन त्याच्या टोकाला बांधतो. लाकडाचे दुसरे टोक आपल्या दोन्ही हाताने घट्ट पकडून, बोकडाच्या दक्षिण बाजूस उभा राहतो. यामुळे त्या बोकडाची मान थोडीशी सरळ वर उचलली जाते.

त्यानंतर पुजारी सल्ला देताच, बळी देणारा पुरुष त्या हत्यारास बंदन करून आपल्या दोन्ही हाताने उचलतो आणि बोकडाजवळ उत्तरेस उभा राहतो. प्रथम त्या बोकडास पाठीवर उजवा हात टेकवून बंदन करून थोडासा मागे सरकतो, जेणेकरून बोकडाच्या मानेवर वार करणे त्यास सोपे जाईल. त्यावेळी आजुबाजूचे बसलेले लोक लांब अंतरावर उभे राहून बळीचा कार्यक्रम डोळे भरून पाहतात.

त्यानंतर, पुजारी उबकीने दारू घेवून हुडोव देवाच्या नावाने मंत्र म्हणत बोकडाच्या कपाळावर, पाठीवर दारूचे थेंब सोडतो. त्यानंतर अक्षता बोकडावर टाकतो. थोड्या वेळाने बोकड आपली मान आणि शरीर यास झटका देतो. एकदा झटका दिल्याचे पुजारी व उपस्थितांच्या लक्षांत येताच पुजारी त्याचा बळी घेण्यास सांगतो.

बळी देणारा पुरुष आपल्या हातात धरलेल्या हत्याराने ('पाव्यू') शक्ती एकवटून, जोरात बोकडाच्या मानेवर वार करतो. त्यामुळे एका फटक्यात त्या बोकडाची मुंडी धडावेगळी होते. शेजारी जमलेल्या लोकांतील काही २-३ लोक त्या बळी दिलेल्या बोकडाचे शरीर घट्ट दाबून धरतात. पुजारी त्याचे रक्त हुडोव देवाच्या पाटाजवळ शिंपडतो. बळी देवून झाल्यावर ते हत्यार, संबंधित पुरुष पूर्वीच्या जागी ठेवून, बाजूला जाऊन उभा राहतो. एकदाचे बोकडाचे शरीर तडफडायचे बंद झाले की, बाजूला उचलून ठेवतात. शक्यतो बांबूच्या तट्ट्यावर वडाची पाने अंथरून ठेवतात. जेणेकरून त्यास मुंग्यांचा स्पर्श लागू नये याची दक्षता घेतात. त्या

धडाशेजारी म्हातारी कोतारी पुरुष मंडळी राखण करत बसतात. बोकडाचे कापलेले डोके हुडोव देवाच्या पाटाजवळ नेऊन ठेवतात.

अशाप्रकारे हुडोव देवास बोकड बळी देऊन झाल्यानंतर त्या हत्यारास लागलेले रक्त पाण्याने धुवून घेतात. नंतर पुजाऱ्याच्या सल्ल्याने इंदी राजास बळी देण्यास येणारा बोकड तेथे आणला जातो. बाकी पूजाविधी आणि बळी घावयाची कृती समान असते. केवळ बळी देणारा पुरुष बदलतो.

इंदी राजास बोकड बळी दिल्यानंतर पुजारी 'कणहर' (कणसरी) साठी बळी घावयाच्या शेळीस तेथे आणावयास सांगतो. या शेळीस बळी देण्याअगोदरचा पूजाविधी आणि बळी घावयाची कृती बोकडांच्या बळीच्या वेळेसारखीच असते. मात्र शेळीस बळी देणारा पुरुष बदलतो.

अशा प्रकारे २ बोकड आणि १ शेळी यांचा बळी देण्याचा कार्यक्रम आदोपतो.

(१४) नाच-नृत्याचा कार्यक्रम

इकडे इंदोल पूजेच्या निमंत्रणाने दूरच्या गावाहून आलेले लोक, त्यांचे वाद्याचे प्रमुख साधन मोठा लाकडी ढोल, थाळी, ढोल ठेवावयाचे लाकडी स्टूलस्वरूप साधन घेऊन रात्री सर्वसाधारणतः ८.०० ते ८.३० वाजेपर्यंत इंदोल पूजा असलेल्या घराच्या आजुबाजूस मोकळ्या जागी गोळा होतात. काही ठिकाणचे अपवाद वगळता, एका वेळी साधारणपणे १० ते १५ ढोल जमा होतात. ढोलासोबत त्या त्या गावातील वयस्कर लोक, तरूण मुले व मुली हमखास येतात.

त्या गावात ज्या ज्या घरी/जागी महूच्या फुलाची दारू विकत मिळते, तेथे जाऊन मनसोक्त दारू पितात. एकदा दारूची नशा चढली की, आपला ढोल वाजवत नृत्याच्या जागी गोळा होत असतात. जसजशी रात्र संपत जाते, तसतसा नृत्याचा वेग वाढत राहतो. ज्यांचे ढोल फारच जड असतात, ते एका ठराविक जागी लाकडाच्या साधनावर ठेवून वाजवितात,

तर ज्यांना ढोल उचलणे शक्य होते, असे आपल्या गळ्यात ढोल दोराच्या सहाय्याने अडकवून एका तालात वाजवत असतात. नाचणारे धुंद होऊन रात्रभर नाचतात, ढोल हे वाद्य अवजड असल्याने वाजविणारे अधून मधून बदलत असतात. ढोल वाजविणाऱ्यांचा व नाचणाऱ्यांचा उत्साह रात्रभर टिकून राहतो.

काही ठिकाणचा अपवाद वगळता, ढोल वाजविण्याच्या शर्यती हमखास लागतात. ढोल वाजविणारे अर्थातच पारंगत असतात.

सकाळी दिवस उगवल्यावर, बाहेरगावाहून आलेली माणसे आपापल्या जवळच्या अथवा लांबच्या नातेवाईकांच्या घरी हातपाय, तोंड धुण्यास, चहापानास जातात व नातेवाईक आदराने त्यांना नेतात.

(१५) सकाळचा कार्यक्रम

पुजारी सकाळी सर्वसाधारणपणे ६.०० ते ६.३० च्या दरम्यान आपल्या पूजाविधी साहित्यानिशी रोवलेल्या फांधाजवळ येतो. त्यांच्या सोबत पुरुष मंडळी असतात. आपल्या पूजा साहित्याची पुनश्च मांडणी करतो. (बेलाची ५ पाने, १ नारळ, १ सुपारी, हळद, शेंदूर, नाणी, आणि दारूचा भरलेला तांब्या, पूजा साहित्याची टोपली.)

काही भागातील पुजाऱ्यांचा पूजा पद्धतीचा अपवाद वगळता येथे पूजाविधी करण्यासाठी पुजारी हळदीचा पुडा नं. १२ सोडतो. ती ताटात घेऊन पुढ्या सोबतच्या काडीने हळदीत पाणी ओतून ढवळून घेतो. ५ बेलाची पाने समोर ठेवून त्यावर नाणी व सुपारी ठेवतो. सोबत १ नारळ ठेवतो. प्रथम हळदाचे टिळे तिन्ही फांधास (क्रमानेच) पाटास, सुपारीस, नारळास, दारूच्या तांब्यास, उवकीस, आरतीच्या ताटास लावतो. नंतर १ बेलाचे पान डाव्या हातावर घेऊन त्यात तेल वा तूप टाकून शेंदूर कालवून वरीलप्रमाणेच प्रत्येक ठिकाणी क्रमवारीने टिळे लावतो. टिळे लावून झाल्यावर प्रत्येक ठिकाणी अक्षता टाकतो.

वरीलप्रमाणे अक्षता टाकून झाल्यावर अगरबत्त्या पेटवून तिन्ही फांधाजवळ क्रमाने प्रत्येक पाटासमोर रोवतो. नंतर दुसऱ्या पुरुषाच्या सहकार्याने एकत्रितपणे आरती करतो. आरती संपल्यावर पुजारी नारळ फोडतो. त्याचा प्रसाद उपस्थित पुरुष मंडळीस वाटप करण्यात येतो.

नंतर पुजारी तांब्यातलीं दारू उवकीने घेऊन मंत्र पुटपुट तिन्ही पाटांसमोर दारूचे थेंब सोडत पूजा करतो. नंतर तांब्यातील उरलेली दारू शेजारी उपस्थित असलेल्यांना वाटप करण्यात येते.

(१६) रोवलेल्या फांधा विसर्जनाचा कार्यक्रम

सकाळचा पूजाविधीचा वर उल्लेख केलेल्या कार्यक्रमानंतर रोवलेल्या तिन्ही फांधा विसर्जनाचा कार्यक्रम असतो.

पुजाऱ्यांच्या सल्ल्याने प्रथम हुडोव देवाची फांदी काढण्यात येते. ती किशोरवयीन मुलाच्या खांधावर ठेवण्यात येते. नंतर, इंदी राजाची फांदी काढण्यात येते. तीही दुसऱ्या किशोरवयीन मुलाच्या खांधावर ठेवण्यात येते. क्रमवारीने शेवटी कणहरची फांदी काढून ती तिसऱ्या किशोरवयीन मुलाच्या खांधावर ठेवली जाते. अर्थात फांधा तोडून आणताना जसे क्रमवारीने उभे राहतात, त्याप्रमाणेच येथेही क्रमाने उभे राहतात.

रोवलेल्या फांधा काढून झाल्यावर इंदी राजाच्या आणि कणहरीच्या फांधा रोवण्यास्तव खोदलेल्या खड्ड्यात पुरलेल्या धान्याचे (ज्वारी) पुन्हा माप घेण्यात येते. ती पूर्वीच्या मापापेक्षा जास्त भरल्यास इंदोल पूजनात काहीही चूक राहिलेली नसून सर्व काही - व्यवस्थित झाले आहे, असा एक समज आहे. तसेच माप पूर्वीपेक्षा जास्त भरल्यास कणहर त्या घरमालकावर प्रसन्न झाली असून, पुढे अन्नधान्यात त्यास बरकत/भरभराट होईल, अशी पावरा समाजाची कल्पना आहे.

धान्य मापनानंतर घरातील कणगीत ते टाकण्यात येते.

तद्नंतर तिन्ही फांद्यांसमोर ठेवण्यात आलेले तिन्ही पाट क्रमवारीनेच उचलून तीन पुरुषांना डोक्यावर धरावयास लावून, क्रमाने आधीच खांद्यावर फांद्या क्रमाने उभ्या असलेल्या किशोरवयीन मुलांच्या पाठोपाठ, हे तीन पुरुष रांगेत उभे राहातात.

त्यानंतर पुजाऱ्याच्या सल्ल्याने विसर्जनासाठी निश्चित झालेल्या जागेच्या दिशेने वाटचाल करतात. त्यांच्या मागे पुजारी आपल्या पूजाविधी साहित्यासह, दुसरा पुरुष आरतीचे ताट हातात घेऊन पणती विझू नये म्हणून काळजी घेत चालतो, तर पुजारी अक्षता घेऊन पुढे नेत असलेल्या फांद्या व पाट यांच्या दिशेने त्या टाकत चालत असतो.

फांद्या विसर्जनाची जागा शक्यतो त्या गावाच्या जवळपास वाहात जाणारी नदी असते. काही भागात नदी जवळ नसल्यास अपवाद पाण्याचा तलाव वा पाण्याचा डोह फांद्या विसर्जनासाठी निवडण्यात येतो.

विसर्जनाच्या जागी सर्व पोहोचल्यावर श्री गणेशमूर्तीच्या विसर्जनाप्रमाणेच त्या फांद्यांची व पाटांची प्रथम आरती करण्यात येते, नंतर उपस्थित पुरुष मंडळींना पुजारी तांब्यातील दारू उवकीने वाटप करून, फांद्याची व पाटांची पूजा करावयास लावतो. त्यानंतर पुजाऱ्याच्या सल्ल्याने त्या तिन्ही फांद्या क्रमवारीने पाण्यात सोडण्यात येतात, तर तिन्ही पाट क्रमवारीने तेथील पाण्याने स्वच्छ धुवून घेण्यात येतात. हा कार्यक्रम आटोपल्यावर, त्या ठिकाणी गेलेले लोक माघारी गावात इंदोल पूजेच्या घरी येतात. अर्थात पूजेचे तिन्ही पाट परत पूजेच्या घरी आणले जातात.

(१७) जेवणाची पूर्वतयारी

इकडे फांद्या विसर्जनाचा वर उल्लेखिलेला कार्यक्रम सुरु असताना गावातील पुरुष मंडळी आपापल्या घरी चहापानाचा कार्यक्रम आटोपून इंदोल पूजेच्या घरी गोळा होतात. बहुतेक पुरुष मंडळी येताना आपल्या घरूनच स्वतःचे कोयते, विळी वगैरे सोबत आणतात.

आवश्यक पुरुष मंडळी गोळा झाल्यावर इंदोल पूजेच्या घरी कामाची वाटणी करण्यात येते. काही पुरुष इंदोल पूजेच्या घरून ज्वारीचे पीठ (पावरा लोक त्यांच्या भाषेत 'दादरीन लूट' असे म्हणतात.) टोपल्या वा घमेली भरभरून त्या गावातील आजूबाजूच्या घरी भाकऱ्या बनविण्यासाठी वाटप करतात, तर काही पुरुष मंडळी स्वयंपाकासाठी लागणारी भांडीकुंडी संकलनाचे काम करतात, तर काही घराच्या बाजूला लाकडे, काड्या पेटवून बळी दिलेल्या कोंबड्या, कोंबडे, बोकड आणि शेळी भाजण्याचे काम करतात. अर्थात इंदोल पूजेसाठी बळी दिलेले बोकड आणि शेळी यांच्या अंगावरील कातडी न सोलता तशीच भाजण्यात येते.

बळी दिलेले प्राणी, पक्षी भाजून झाल्यावर त्यांचे मटन करण्याचे काम सुरु होते. मटन करण्यासाठी आपापल्या घरून आणलेल्या कोयता, विळी यांच्या सहाय्याने ते काम करतात. मटन तयार झाल्यावर नियोजित स्वतंत्रपणे खोदलेल्या चुलीवर ते शिजविण्यात येते. मटन शिजून तयार होईपर्यंत, आमंत्रित, गावातील पुरुष मंडळी यांना महूच्या दारूपानाचा कार्यक्रम असतो. हा कार्यक्रम सुरु असताना पीठ वाटप केलेल्या घरून भाकऱ्या आणण्याचे काम केले जाते.

(१८) जेवणाचा कार्यक्रम

दारूपान कार्यक्रम संपल्यावर सर्वप्रथम बाहेरगावाहून आलेल्या लोकांना जेवावयास बसविले जाते. त्यांची जेवणे आटोपल्यावर गावातील स्त्रिया, लहान मुलांना पंगतीला बसवितात. स्त्रिया, मुलांची जेवणे आटोपल्यावर प्रौढ पुरुष मंडळी जेवावयास बसतात. जेवणाचा कार्यक्रम हा घरात नसतो तर घराबाहेर मांडवाखाली असतो. जेवणाचा कार्यक्रम आटोपल्यावर बाहेरगावाहून आलेले लोक आपापले ढोल घेऊन माघारी आपापल्या गावाला जातात. गावातले लोकही आपापल्या घरी जातात

(१९) 'मुंड खाजरू' पद्धत

इंदोल पूजेच्या दिवशी बळी दिलेले बोकड आणि शेळी यांच्या मुंड्या दुसऱ्या दिवशी भाजून व्यवस्थित सांभाळून ठेवलेल्या असतात. त्या मुख्य भोजनाच्या दुसऱ्या दिवशी पुनश्च भाजून घेतात. नंतर गावातील प्रतिष्ठित पुरुष मंडळी, गावपंच, शेजारीपाजारी यांना बोलावून दारूपाणाचा कार्यक्रम करून उपरोल्लेखित मुंड्यांचे मटन शिजवून प्रसाद म्हणून वाटून खातात.

या कार्यक्रमाच्या वेळेस नव्याने चूल केली असेल तिच्या पूजाविधीकरिता राखून ठेवलेल्या १/२ कोंबडीचा बळी देण्यात येतो. त्यांचे मटन शिजविण्याआधी त्यांना भाजून घेतात. मटन तयार झाल्यावर, सर्व उपस्थित पुरुष मंडळी घराबाहेर मांडवाखाली बसून भोजन करतात.

हा कार्यक्रम संपल्यावर इंदोल पूजेचा समारोप होतो.

इंदोल पूजेच्या कार्यक्रमातील

काही महत्त्वाची पथ्ये व रुढी :

(अ) हळदीचा पुडा सोडल्यावर पूजाविधी संपल्यावर, पुजारी हाताचे ठसे उपस्थित ५ पुरुष मंडळींच्या डोक्यावर वा पाठीवर उमटवून संपवितो. ताटातील हळद पूर्ण संपल्यावर ताट पाण्याने धुवून स्वच्छ करतो. पुन्हा दुसरा पुडा सोडल्यावर त्या ताटात पुढील पूजाविधीच्या वेळेस हळद शिल्लक राहू न देणे याची कटाक्षाने काळजी घेतो.

(ब) फांद्या पूजन, देवांचे पाट पूजन करताना पूजेतील प्रत्येक लहान सहान विधी देखील क्रमवारीनेच पुजारी करतो. पूजाविधीत जरी किरकोळ चूक पुजाऱ्याकडून झाल्यास देवांचा कोप होतो, असा पावरा लोकांचा समज आहे.

(क) वर उल्लेख केलेला इंदोल पूजाविधी हा सर्वसाधारणपणे साजरा करण्यात येणारा आहे. अर्थात काही भागातील पावरा लोक हळदीचे १८ पुडे बांधून मोठा पूजाविधी कार्यक्रम करतात.

(ड) काही भागातील पावरा लोक प्रत्येक देवास २ ते ३ बोकड, शेळी बळी देतात. अर्थात इंदोल पूजेसाठी बळी देण्यात येणाऱ्या कोंबड्या, बोकड, शेळी यांची संख्या इंदोल पूजा करणाऱ्या कुटुंब प्रमुखांच्या आर्थिक ऐपतीवर अवलंबून असते.

(इ) 'गाव गोंदच्यू' इंदोल हा सामूहिक वर्गणीद्वारे साजरा करण्यात येत असल्याने अर्थात बळी देण्यात येणाऱ्या प्राण्यांची संख्या जास्तीत जास्त ३५ ते ४० असू शकते. कारण 'गाव गोंदच्यू इंदोल' पूजाविधीसाठी आजूबाजूच्या गावाहून भेट म्हणून बोकड बळी देण्यासाठी हमखास आणले जातात.

(ई) बोकड ज्यांनी ज्यांनी भेट म्हणून आणले असेल त्यांना दुसऱ्या दिवशी आदराने जेवण घालून त्यांच्या बोकडाचे निम्मे मटन त्यांचे सोबत न चुकता पाठवितात.

(उ) पूजाविधीसाठी लागणारी महूची दारू प्रत्येक ठिकाणच्या पूजेकरिता तांब्याभर नव्यानेच लागते. अर्थात मागील पूजेच्या वेळी तांब्यात उरलेली दारू पुढील पूजाविधीसाठी वापर करण्याचे पुजारी टाळतो.

(ऊ) 'चुच्यू इंदोल' पूजाविधी कार्यक्रम फक्त १ दिवसाचा असून रात्रीच्या रात्री पूजाविधी करून बळी दिलेले कोंबड्या, बोकडाचे मटन शिजवून भोजन कार्यक्रम संपतो.

पारधी समाजाचे पुनर्वसन :

एक काळाची गरज

प्रा. मोतीराज राठोड

अध्यक्ष, भटके विमुक्त पुनर्निर्माण संस्था,
बंजारा कॉलनी,
औरंगाबाद - ४३१ ००१.

पूर्व इतिहास :

देशातील आदिवासी वर्ग हा पूर्वीच्या काळी राज्यकर्ता वर्ग होता. शूर वीर आदिवासी वर्गांनी जंगल, दऱ्याखोऱ्यात स्वतंत्रपणे टोळ्यांनी राहून राज्य केले. वेशभूषा, बोलीभाषा, रीतीरिवाज, परंपरा, देवदेवता, सण इत्यादीतून आपली स्वतंत्र संस्कृती त्यांनी निर्माण केली.

आदिवासी राजांनी ईस्ट इंडिया कंपनीविरुद्ध बंड केले. बंडाचा विमोड केल्यानंतर काही जमाती दरोडेखोर बनल्या. १८१८ च्या काळात सातपुडा परिसरात आदिवासी बंडखोरांच्या दहा टोळ्या होत्या. तंट्या भिल्ल, राघोजी भांगारे (महादेव कोळी), उमाजी नाईक, बेरड रामोशी हे प्रमुख आदिवासी नेते होते. १८३० च्या सुमारास नगर, नाशिक, धुळे, ठाणे परिसरात आदिवासी टोळ्यांनी इंग्रजांना सळो की पळो करून सोडले होते. शेवटी इंग्रजांनी यांचे शौर्य, वीरत्व पाहून या आदिवासी जमातींच्या सैन्यामध्ये स्वतंत्र पलटणी भरती करून घेतल्या. तरीपण १८५७ च्या बंडात आदिवासी जमाती मोठ्या प्रमाणात सहभागी झाल्या. त्यानंतर इंग्रजांनी या जमातीचा कायमचा बंदोबस्त करण्यासाठी १८७१ साली 'गुन्हेगार जमाती कायदा' करून देशातील १९७ जाती जमातींना जन्मजात कायदेशीर गुन्हेगार ठरविण्यात आले. चोरी करो किंवा न करो, विशिष्ट जातीत जन्माला येणारे मूल हे जन्माने गुन्हेगार ठरू लागले. 'मी गुन्हेगार नाही' म्हणण्याची संधी नाही. दिवसातून दोनदा हजेरी द्यावी लागे. पोलिसांच्या निगराणीमध्ये यांना राहावे लागे. एका गावात तीन दिवसांपेक्षा जास्त दिवस थांबता येत नसे. त्यामुळे वस्ती करून स्थिर जीवन जगण्याचे हक्क यांना नाकारले गेले. याचा अर्थ काही आदिवासी जमातींचे भौतिक आणि मानसिक जीवन उध्वस्त करण्यात आले होते.

जमाती कायद्यात ३१ ऑगस्ट १९५२ रोजी बदल करण्यात आला. पण या जमातींकडे पाहण्याचा पोलिसांचा आणि इतर समाजाचा दृष्टिकोन मात्र तितकासा बदलला नाही. त्यामुळे आजही या जमातींना सुसंस्कृत, सन्मानाचे मानवी जीवन जगता येत नाही. कुठेही चोरी झाली की, त्या परिसरातील आदिवासी जमातींना 'संशयित' म्हणून अटक करून ताब्यात घेतले जाते. त्यांचा मनमाना किळसवाणा मानसिक व शारीरिक छळ पोलिसांकडून केला जातो. त्यामुळे कित्येक कुटुंबे उध्वस्त झाली आहेत.

आपल्यावर अन्याय होत आहे, त्याकरिता तक्रार करण्याची किंवा कोर्टात जाण्याची या जमातींना कायदेशीर परवानगी नव्हती. अशा यातनागृहात राहणाऱ्या जमातींपैकी पारधी ही एक जमात आहे, ज्यांचे मानसिक आणि भौतिक जीवन कायद्यानेच उध्वस्त केले होते. ३१ ऑगस्ट, १९५२ साली गुन्हेगार जमाती कायद्यात बदल करण्यात आला. पण या जमातींकडे पाहण्याचा पारंपारिक दृष्टिकोन पोलिसांनी तितकासा बदलला नाही. या जमातींकडे गुन्हेगार म्हणून पाहण्याची सवय आजही बदललेली नाही. जात गुन्हेगार समजून आजही या जमातींचे जीवन उध्वस्त केले जात आहे. मानवत हत्त्याकांड, ढोकी हत्त्याकांड, राजापूर प्रकरण, परतूर अत्याचार अशा कित्येक घटना घडल्या. पूर्ण देशात हत्त्याकांड गाजले. आजही पारधी यातनागृहातच वावरताना आढळतात.

छत्रपती शाहू महाराज

गुन्हेगार जमातींना सन्मानाची वागणूक देऊन त्यांचे पुनर्वसन करणारा पहिला लोक राजा शाहू महाराज. पारधी, रामोशी, बेरड यांना आपल्या दरबारात सेवा करण्याची संधी उपलब्ध करून दिली. त्यांच्या वसाहतीसाठी जमिनी दिल्या. त्यावेळी गुन्हेगार जमातींना दिवसातून दोन वेळा पोलीस पाटलाकडे हजेरी द्यावी लागे. शाहू महाराजांनी आपल्या अधिकारात हजेरी प्रथा देशात प्रथम बंद केली.

इंग्रजांनी केलेले प्रयत्न

गुन्हेगार जमातींच्या पुनर्वसनासाठी इंग्रजांनी १९२४ साली सेंटलमेंट कायदा केला. राज्यात सोलापूर, जळगाव, नंदुरबार, बारामती, मुंडवा, पुणे, अंबरनाथ, मुंबई या ठिकाणी इंग्रजांनी

‘सेटलमेंट कॉलनी’ ‘फ्री कॉलनी’ निर्माण करून एका ठिकाणी स्थिर-स्थावर होऊन जीवन जगण्याची संधी उपलब्ध करून दिली. त्याचा चांगला परिणाम दिसून आला. स्वातंत्र्यपूर्व काळात आणि स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सुध्दा या जमातीला समजून घेण्याचा फारसा प्रयत्न कोणीही केलेला नाही. इंग्रज मायदेशी गेल्यानंतर त्यांनी सुरू केलेली सेटलमेंट केंद्रे हळूहळू बंद पडली.

पारधी जमातीची सद्यःस्थिती

इंग्रजांनी त्यांच्या पुनर्वसनासाठी नगर जिल्ह्यातील शेवगांव, उंदीरगांव, खेळेवाडी येथे सेटलमेंट केंद्रे सुरू केली होती. राहण्यासाठी घरे आणि शिक्षण उद्योगाची संधी इंग्रजांनी यांना दिली होती. येथील सर्व्हे नं. १५ ची ३२ एकर जमीन यांच्या नावे आहे. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर ती सेटलमेंट केंद्रे बंद झाली. यांना पुन्हा हुसकावून लावून त्यांची मालमत्ता, जंगम संपत्ती गुंडांनी ताब्यात घेतली, एवढेच नव्हे तर काहींना जाळून मारले. अशा कित्येक अन्याय अत्याचाराच्या घटना घडताहेत.

मराठवाड्यात उस्मानाबाद जिल्ह्यात सर्वांत अधिक पारधी जमात आहे. पंधरा हजारांच्या आसपास यांची लोकसंख्या आहे. गावगुंड आणि पोलिसांच्या अत्याचारामुळे शेतीवाडी, घरदार सोडून मुंबईत भीक मागून, फुगे विकून जीवन जगणारे पारधी उस्मानाबाद जिल्ह्यातीलच आहेत. आज शंभरांच्या आसपास छोट्या मोठ्या पेड्या पारधी जमातीच्या आहेत. काहींनी गायरान काढले आहे तर काहींनी पोटासाठी हातभट्टीच्या व्यवसायाचा आश्रय घेतला आहे. त्यांच्यातील निरक्षरता, अज्ञान, दारिद्र्य यात पुन्हा गुन्हेगार म्हणून छळ अशी स्थिती आहे. त्यामुळे कित्येक कुटुंबे उध्वस्त झाली आहेत.

अस्थिर पारध्यांच्या पेड्या

(१) कळंब (४५ कुटुंब), (२) अंधोरा (३० कुटुंब), (३) म्हसा (२० कुटुंब), (४) तरखेडा, (५) गोर (१० कुटुंब), (६) धानोरा (१५ कुटुंब), (७) मगरळ (२० कुटुंब), (८) शेळका (२० कुटुंब) (९) मोहा (५० कुटुंब) (१०) खामसवाडी (१५ कुटुंब), (११) इटकर (१०० कुटुंब), (१२) नागरवाडी (१५ कुटुंब), (१३) भूम (४० कुटुंब).

(१४) वाशी (१०० कुटुंब), (१५) लोनखास (२० कुटुंब), (१६) उस्मानाबाद (१२० कुटुंब), (१७) ढोकी (८५ कुटुंब), (१८) ढोका कारखाना (२० कुटुंब), (१९) तेर (६० कुटुंब) (२०) बुकनवाडी (८५ कुटुंब), (२१) पळतव (२५ कुटुंब), (२२) बरडा (२० कुटुंब), (२३) वडगाव (१४ कुटुंब), (२४) सांजसारोळा (२५ कुटुंब), (२५) तडवळा (५० कुटुंब), (२६) गावसुद (१५ कुटुंब), (२७) कसबे (१० कुटुंब), भूम, परांडा उस्मानाबाद, कळंब तालुक्यात एक हजारांच्या आसपास पारधी कुटुंबे आहेत.

उस्मानाबाद तालुक्यातील काही पारधी युवक पोलीस, एस्.आर.पी मध्ये नोकरीत आहेत. तीन तालुक्यात नगरपालिका ग्रामपंचायतीमध्ये आठ लोक ग्रामपंचायतीचे सदस्य आहेत. बहुतेक आदिवासी राखीव जागेवर निवडून आलेले आहेत.

आदिवासी विशेषतः पारधी जमातीच्या काही लोकांना आता शिक्षणाचे महत्त्व पटले आहे. आता त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणे त्यांना शिक्षणाच्या सुविधा उपलब्ध करून देण्याची नितांत गरज आहे.

या जमातीच्या शैक्षणिक विकासासाठी ते वास्तव्य करीत असलेल्या भागात आश्रमशाळा नसल्याने शिक्षणाचे प्रमाण या जमातीत नगण्यच आढळते. अज्ञान, दारिद्र्य आणि त्यात पूर्वी लागलेला गुन्हेगारीचा शिक्षा यांच्या दुष्ट चक्रातून बाहेर पडण्यासाठी शासनाने त्यांच्या शैक्षणिक, आर्थिक विकासाकडे विशेष लक्ष पुरविण्याची गरज आहे. सामाजिक दृष्ट्या सन्मानाची व सुसंस्कृत जीवनाची पहाट त्यांचे जीवनात उगवण्यासाठी त्यांना शेती, घरे, कायम वस्ती, स्थानिक होण्यासाठी शासनाने पुरविण्याची आजच्या घटकेची व काळाची गरज आहे. शासनाच्या विशेष प्रयत्नांशिवाय तसेच सहानुभूतीच्या दृष्टिकोनाशिवाय समाजामध्ये त्यांचे पुनर्वसन करणे ही एक अवघड व गुंतागुंतीची बाब आहे हे निश्चित. शासन व समाजसुधारक सहकायाने त्यावर तोडगा काढतील तो त्यांच्या आयुष्यातील सुदिन ठरेल. त्यांना मार्गूस म्हणून जगता आले पाहिजे, त्याकरिता मामुदायिक प्रयत्न करण्याची आज नितांत आवश्यकता आहे.

महाराष्ट्र प्रबोधन मंडळ आदर्श सेवाभावी संस्था

प्रा. सौ. सुमन मा. मुठे

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून आदिवासींच्या कल्याणार्थ उल्लेखनीय कार्य करणाऱ्या मिशनरी बांधवांच्या कार्याचा उल्लेख बऱ्याच ग्रंथातून समाजशास्त्रज्ञांनी गौरवाने केलेला दिसून येतो.

किंबहुना आपल्याला असे म्हणावे लागेल की भारतामध्ये महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, ओरिसा, बिहार, आसाम इ. राज्यांमध्ये आदिवासींच्या विकासासाठी, सुधारणेसाठी खरे प्रयत्न मिशनरी बांधवांनीच सुरू केले. त्यांच्याच कार्यापासून प्रेरणा घेऊन भारतीय समाजसुधारकांनी सुद्धा आदिवासी विकासासाठी कार्य सुरू केलेले दिसून येते. त्यानंतर संपूर्ण भारतात आदिवासींच्या विकासासाठी अनेक संस्था सुरू झाल्या.

परंतु खेदाने नमूद करावेसे वाटते की आजही ५०% आदिवासींची स्थिती अतिशय चिंताजनक आहे. गेल्या १/२ महिन्यांच्या कालावधीमध्ये ठाणे, नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी दुर्गम परिसरात बालकांच्या मृत्यूमुळे आदिवासी परिसरातील दयनीय परिस्थितीवर प्रकाश टाकला आहेच आणि ज्या वेळी अशी भयानक परिस्थिती निर्दर्शनास येते अशावेळी परत इतिहासाची पुनरावृत्ती होते. १९६२ ते ६४ मध्ये असाच महाराष्ट्रामध्ये भयंकर दुष्काळ पडला. अशा दुष्काळी परिस्थितीमध्ये नाशिक जिल्ह्याच्या परिसरातील असंख्य आदिवासी बांधवांनी आपापल्या वाड्यापाड्यांवरून नाशिक शहराकडे स्थलांतर सुरू केले, तेव्हा नाशिकच्या कॅथॉलिक आश्रमातील फादर बोरांको यांच्या मनात त्यांची दयनीय

अवस्था पाहून माणुसकी जागृत झाली व त्यांनी आपल्या कार्याला प्रारंभ केला.

त्यासाठी सर्वप्रथम त्यांनी 'फुड फॉर वर्क' हा कार्यक्रम हाती घेतला.

या कार्यक्रमांतर्गत शेतातील बांध तयार करणे, रस्ते तयार करणे ही कामे त्वरित हातात घेऊन त्यांनी आदिवासी बांधवांना तात्पुरत्या स्वरूपात काम देवून त्यांचा शहरांकडे स्थलांतरित होणारा लोंढा थांबविण्यात काहीसे यश मिळविले. परंतु हे कार्य चालू असतानाच त्यांच्या डोळ्यासमोर आदिवासी शेतकऱ्यांच्या दयनीय अवस्थेचे चित्र उभे राहिले, त्यामुळे त्यांना आर्थिक सहाय्य कसे देता येईल याविषयी विचार सुरू झाला. त्याच बरोबर आर्थिक सहाय्य देताना ते परावलंबी व ऐतखाऊ होऊ नयेत याचीही काळजी घेण्यात आली, म्हणून अर्थसहाय्य देताना ते परतफेडीच्या स्वरूपात बिनव्याजी देण्यात आले.

१९६४ साली फादर बोरांको यांनी लावलेले सेवाभावी रोपटे आज महाराष्ट्र प्रबोधन सेवा मंडळ या नावाने ओळखले जात आहे. प्रबोधन मंडळ आज आपल्या नावाप्रमाणेच खरोखरच आदिवासी जागृतीसाठी प्रयत्न करत आहे. कारण नुसतेच अर्थसहाय्य न देता आदिवासी शेतकऱ्यांच्या ठायी असलेले अज्ञान दूर व्हावे म्हणून प्रौढ साक्षरता वर्ग सुरू करण्यात आले आहेत. दारुबंदी, व बचत योजनेला प्राधान्य देण्यात आले आहे. त्याबरोबर आरोग्याची काळजी घेतली जावी म्हणून प्राथमिक आरोग्य सेवा सेवाभावी सिस्टर्सच्या मदतीने हाती घेण्यात आली आहे.

त्याचप्रमाणे जागृतीचे कार्य केवळ पुरुषांपुरतेच सीमित न ठेवता आदिवासी स्त्रियांसाठी सुद्धा प्रबोधनाचे कार्य सुरू केलेले दिसून आले.

थोडक्यात १९६४ मध्ये पब्लिक ट्रस्ट व सोसायटी ॲक्टखाली स्थापन झालेल्या महाराष्ट्र प्रबोधन मंडळाने आदिवासी परिसरामध्ये उदा. दिंडोरी, सुरगाणा, पेट, इगतपुरी इ. भागात आपले कार्यक्षेत्र चांगलेच विकसित केलेले दिसून येते.

आज भारतीय समाजजीवनामध्ये भ्रष्टाचाराने कळस गाठलेला आहे. योजना प्रत्यक्षात कितीही चांगल्या असल्या तरी त्या राबविताना भ्रष्टाचाराला खतपाणी घातले जाते. परंतु महाराष्ट्र प्रबोधन संस्थेविषयी अभिमानाने नमूद करावेसे वाटते की मुळातच मंडळामध्ये निःस्पृह, सेवाभावी व प्रशिक्षित कार्यकर्त्यांचा लाभ झालेला आहे. त्यामुळे मंडळाला जरी अमरव्य संकटांना तोंड द्यावे लागले तरी मंडळाचे कार्य जोमाने पुढे वाटचाल करित आहे.

आम्ही जेव्हा राष्ट्रीय सेवा योजनेअंतर्गत पेट तालुक्यातील मंडळाचे कार्य पाहिले, कार्यकर्त्यांची कळकळ पाहिली तेव्हा हे लक्षात आले, आज खऱ्या अर्थाने आर्थिक दुर्बल घटकांचे प्रतिनिधित्व महाराष्ट्र प्रबोधन मंडळ करित आहे. त्या परिसरातील आदिवासी शेतकऱ्यांना आधुनिक शेतीसाठी लागणाऱ्या ट्रॅक्टरसारख्या मशिनरीची ओळख करून देण्यात आली. त्याचबरोबर पाण्याचा काटकसरीने वापर करण्यासाठी स्पिंकलरचा प्रयोग केला गेला. त्याचबरोबर दुग्धव्यवसायाला चालना देण्यासाठी दुग्ध सहकारी संस्था सुरू करण्यात आल्या आहेत.

आदिवासी मुलांची काटक वृत्ती लक्षात घेऊन मंडळातर्फे प्रतिवर्षी वेगवेगळ्या मैदानी खेळांचे आयोजन करण्यात येते.

मंडळाने आपल्या डोळ्यासमोर तीन ध्येये ठेवली आहेत ती म्हणजे

- (१) वॉटर - पाणी, (२) बुड - वनीकरण
- (३) वूमन - स्त्रियांकरिता.

ही तीन ध्येये साध्य करण्याकरिता मंडळ सतत प्रयत्नशील आहे.

१९८५-८६ पासून मंडळाने स्वतःच्या हिंमतीवर १४ उपसा जलसिंचन योजना सुरू केल्या आहेत, त्याचा फायदा आदिवासी परिसरातील ३५० कुटुंबांना मिळाला आहे. सामुदायिक विकासाचे महत्त्व लक्षात घेऊन सामुदायिक तत्त्वावर पडिक जमिनीवर वृक्षारोपण करण्यात आले. त्याचबरोबर आदिवासी महिलांसाठी इगतपुरी परिसरात 'ग्रेन बँक' व 'कुटीर उद्योग' सुरू करण्यात आले. आज महिला मंडळामार्फत इगतपुरी परिसरात ग्रेन बँकेचे कामकाज सुरळीतपणे चालू आहे.

थोडक्यात समता, स्वाभिमान ही तत्त्वे डोळ्यासमोर ठेवून मंडळ आज वाटचाल करित आहे. परंतु यासाठी सरकारी योजनांचे सुध्दा सहकार्य मिळावे, कारण मंडळाकडे अनुभवी कळकळीचे कार्यकर्ते उपलब्ध आहेत. या सेवाभावी कार्यकर्त्यांचा लाभ सरकारी योजनांनी घेतला तर त्याचा प्रमाणिकपणे पाठपुरावा केला जाईल व मंडळ आपली वाटचाल अधिक जोमाने पुढे चालू ठेवील यात शंकाच नाही.

सन १९९१-९२ मध्ये कोळसा, तालुका मूल, जिल्हा चंद्रपूर येथे मंजूर केलेल्या अनुदानित आश्रमशाळेची मान्यता रद्द करून ती नवीन स्वयंसेवी संस्थेस चालविण्यास देण्याबाबत

महाराष्ट्र शासन
आदिवासी विकास विभाग

शासन निर्णय क्रमांक :-

व्हीएएस - १५९१/प्र.क्र. १२६२/का. ११

मंत्रालय विस्तार भवन, मुंबई ४०० ०३२.

दिनांक : १७ नोव्हेंबर १९९२

- वाचा :- १) शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग क्रमांक व्हीएएस - १०९०/प्र.क्र. १०८०/का. ११, दिनांक २६ मार्च १९९१.
- २) शुद्धिपत्र, आदिवासी विकास विभाग क्रमांक व्हीएएस - १०९०/प्र.क्र. १०८०/का. ११, दिनांक २९ जुलै १९९२
- ३) आयुक्त, आदिवासी विकास, महाराष्ट्र राज्य, नाशिक यांचे क्रमांक अनु - १०९१/प्र.क्र. १२८/का. ८, दिनांक १४ सप्टेंबर १९९२ चे पत्र

प्रस्तावना : सन १९९१-९२ मध्ये कोळसा, ता. मूल, जि. चंद्रपूर येथे सर्वसेवा शिक्षण संस्था, चंद्रपूर या संस्थेस क्रमांक व्हीएएस - १०९०/प्र.क्र. १०८०/का. ११, दिनांक २६ मार्च १९९१ च्या शासन निर्णयान्वये अनुदानित आश्रमशाळा मंजूर करण्यात आली होती, परंतु काही अपरिहार्य कारणामुळे सदर संस्था 'कोळसा' येथे अनुदानित आश्रमशाळा सुरू करू शकली नाही. सवव, सदरहू

संस्थेस मंजूर केलेल्या आश्रमशाळेची मान्यता रद्द करून ती दुसऱ्या संस्थेस चालविण्यास देण्याबाबतचा प्रस्ताव शासनाच्या विचाराधीन होता.

शासन निर्णय :- प्रस्तुत प्रकरणी शासनाचा विचार पूर्ण झाला असून शासनाने आता असा निर्णय घेतला आहे की, 'सर्वसेवा शिक्षण संस्था, चंद्रपूर' या संस्थेस 'मौजे कोळसा, ता. मूल, जि. चंद्रपूर' येथे मंजूर केलेल्या अनुदानित आश्रमशाळेची मान्यता या शासन निर्णयान्वये रद्द करण्यात येत आहे.

२. वरीलप्रमाणे सर्वसेवा शिक्षण संस्था, चंद्रपूर या संस्थेची सदर अनुदानित आश्रमशाळेची मान्यता रद्द केल्यानंतर मौजे कोळसा येथे 'गोंडवाना कुपारलिंगो एज्युकेशन सोसायटी, बोर्डा, जि. चंद्रपूर' या संस्थेमार्फत अनुदानित तत्त्वावर आश्रमशाळा चालविण्यास मान्यता देण्यात येत आहे.
३. अनुसूचित जमातीसाठी स्वयंसेवी संस्थांमार्फत अनुदानित तत्त्वावर आश्रमशाळा चालविणे या योजनेच्या संदर्भात शासनाने वेळोवेळी काढलेले आदेश, त्यातील नियम अटी/शर्ती या संस्थेला बंधनकारक राहतील.

चालू वर्षी संस्थेला रु. २०,००० इतकं तदर्थ ममायोजन अग्रिम अनुदान अनुज्ञेय राहिल.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

(भि. ना. पतिंगे)
कार्यासन अधिकारी

आदिवासी विकास विभागाच्या क्षेत्रीय संघटनेची पुनर्रचना

महाराष्ट्र शासन

आदिवासी विकास विभाग

शासन निर्णय क्रमांक आस्था १०८९/प्र. क्र. ७९९/का. १५
मंत्रालय विस्तार भवन, मुंबई ४०० ०३२
दिनांक १५ जानेवारी १९९२

वाचा - सहपत्र '१' मध्ये नमूद केलेले शासन निर्णय

१. प्रस्तावना : (अ) राज्यातील आदिवासींच्या शैक्षणिक व आर्थिक विकासासाठी, सन १९७२ मध्ये आदिवासी विकास संचालनालयाची स्थापना करण्यात आली. तसेच संचालक, आदिवासी विकास यांच्या नियंत्रणाखाली दोन प्रादेशिक उपसंचालक व २१ आदिवासी विकास अधिकारी कार्यालयांचीही स्थापना करण्यात आली.

(ब) संचालक, आदिवासी विकास व त्यांच्या नियंत्रणाखालील दोन प्रादेशिक उपसंचालक व २१ आदिवासी विकास कार्यालयांसाठी सहपत्र १ मधील अनुक्रमांक १ ते १४ मधील शासन निर्णयान्वये एकूण ५३९ कर्मचारीवृंद मंजूर करण्यात आला. त्याचा तपशील सहपत्र २.१ मध्ये दिला आहे.

(क) केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार 'आदिवासी उपयोजना' विकास कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यासाठी सन १९७५ मध्ये आयुक्त, आदिवासी विकास यांच्या नियंत्रणाखाली, सह्याद्री व गोंडवन विभागात प्रत्येकी एक याप्रमाणे दोन अपर आयुक्त, कार्यालयांची, व त्यांच्या नियंत्रणाखाली प्रत्येकी १० प्रमाणे २० एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पांची स्थापना करण्यात आली.

(ड) आयुक्त, आदिवासी विकास व त्यांच्या नियंत्रणाखालील दोन अपर आयुक्त व २० एकात्मिक

आदिवासी विकास प्रकल्पांसाठी सहपत्र १ मधील अनुक्रमांक १५ ते २५ येथील शासन निर्णयान्वये एकूण २११ कर्मचारीवृंद मंजूर करण्यात आला. त्याचा तपशील सोबतच्या सहपत्र २.२ मध्ये दिला आहे.

(ई) आदिवासी उपयोजनेची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी समाजकल्याण विभागाचे विभाजन करून सन १९८३ पासून मंत्रालय स्तरावर स्वतंत्र आदिवासी विकास विभागाची स्थापना करण्यात आली. स्वतंत्र प्रशासकीय विभाग स्थापताना आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक या पदाचे सहपत्र-१ मधील अनुक्रमांक २८ येथील शासन निर्णयान्वये सचिव, तथा आयुक्त, आदिवासी विकास असे नामांतर करून ते मंत्रालय, मुंबई येथे आणण्यात आले.

२. आदिवासी विकास विभागाच्या उपरोक्त दोन समांतर क्षेत्रीय संघटनांमध्ये गेल्या काही वर्षांपासून असमतोल निर्माण झाला असून, दोन्ही संघटनांमध्ये सुसूत्रताही फारशी राहिलेली नाही. आदिवासींच्या विकासाच्या योजनेची अधिक परिणामकारक अंमलबजावणी होण्याच्याही दृष्टीने ह्या दोन्ही संघटनांची आंतरिक पुनर्रचना करून बळकटीकरण करणे आवश्यक झाले होते. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील प्रशासकीय संघटनेत सुधारणा करण्यासाठी शिफारशी सुचविण्यास सन १९८०-८१ मध्ये नियुक्त केलेल्या वळवी समितीने आदिवासी विकास विभागाची क्षेत्रीय संघटना पुनर्रचित करून बळकट करण्याबद्दल शिफारस केली होती. सन १९८७ मध्ये धुळे जिल्ह्यातील वामणी येथे झालेल्या दुर्घटनेनंतर स्थापन करण्यात आलेल्या समितीनेही प्रशासकीय संघटनेची पुनर्रचना करण्याबद्दल शिफारस केली होती. अशीच शिफारस जनजाती सल्लागार समितीनेही केली होती.

३. शासन निर्णय

सध्या अस्तित्वात असलेल्या क्षेत्रीय संघटनेतील उणिवा-विशेषतः एकाधिपत्याचा अभाव व निरनिराळ्या समित्यांनी केलेल्या शिफारशी विचारात घेऊन क्षेत्रीय

संघटनेची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी स्तरावरच उपलब्ध कर्मचारीवृंदाची शास्त्रीयदृष्ट्या पुनर्रचना करून, ती बळकट करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. या निर्णयानुसार शासन खालीलप्रमाणे प्रशासकीय संघटनेची पुनर्रचना करण्यास मंजुरी देत आहे.

(१) आयुक्त आदिवासी विकास कार्यालय, नाशिक

सध्याचे संचालक, आदिवासी विकास, महाराष्ट्र राज्य, नाशिक हे कार्यालय आयुक्त, आदिवासी विकास कार्यालयात विलीन करण्यात येत आहे, सध्याच्या संचालक, आदिवासी विकास या भारतीय प्रशासन सेवेतील वरिष्ठ श्रेणी पदाची भारतीय प्रशासकीय सेवेतील अधिकाधिक वेतनश्रेणीमध्ये (सुपरटाइम स्केल) श्रेणीवाद करण्यात येत असून, या पदाचे आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक या स्वतंत्र पदात रूपांतर करण्यात येत आहे. परिणामतः सध्याचे सचिव व आयुक्त, आदिवासी विकास हे यापुढे फक्त सचिव, आदिवासी विकास म्हणून मंत्रालय स्तरावर काम पहातील. आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक यांच्या कार्यालयासाठी सहपत्र ३.१ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे कर्मचारीवृंद विहित करण्यात येत आहे.

(२) चार प्रादेशिक अपर आयुक्त कार्यालये

सध्या सह्याद्री विभागासाठी नाशिक येथे व गोंडवन विभागासाठी नागपूर येथे, प्रत्येकी एक याप्रमाणे अपर आयुक्तांची दोन कार्यालये मंजूर आहेत. तथापि, या दोन अधिकाऱ्यांकडे सध्या दिलेले १४ जिल्ह्यातील आदिवासी उपयोजना विकास कार्यक्रमाचे समन्वयन व संनियंत्रण व आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील राज्यातील सर्व आदिवासींच्या विकासाची जबाबदारी व आता नव्याने देण्यात येणाऱ्या मागासवर्ग कल्याण योजनांच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी असा एकूण कामाचा व्याप व त्याचे क्षेत्र विचारात घेऊन अपर आयुक्तांची आणखी दोन प्रादेशिक कार्यालये ठाणे व अमरावती येथे निर्माण करण्यास शासन मंजुरी देत आहे.

(अ) परिणामतः आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक, व संचालक आदिवासी विकास, नाशिक यांचे कार्यालयातील सहसंचालकांच्या दोन पदांचे नामाभिधान अपर आयुक्त, आदिवासी विकास असे करण्यात येत आहे. ही पदे ठाणे व अमरावती कार्यालयात स्थलांतरित करण्यात येत आहेत.

(ब) अपर आयुक्त (१) ठाणे, (२) नाशिक, (३) अमरावती व (४) नागपूर या चार कार्यालयांचे कार्यक्षेत्र सहपत्र '४' मध्ये दिले आहे.

(क) सध्याची उपसंचालक, आदिवासी विकास, सह्याद्री विभाग, नाशिक व गोंडवन विभाग, नागपूर ही कार्यालये विसर्जित करून या कार्यालयातील मंजूर पदे सहपत्र ३.२ मध्ये प्रस्तावित केल्याप्रमाणे अपर आयुक्त (१) ठाणे, (२) नाशिक, (३) अमरावती व (४) नागपूर या चार कार्यालयांत व इतर कार्यालयात वितरीत करण्यात येत आहेत.

(ड) अपर आयुक्त, नाशिक व नागपूर ही पदे पूर्वीप्रमाणे भारतीय प्रशासन सेवेतून भरण्यात येतील. अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, ठाणे, अमरावती ही पदे आदिवासी विकास सेवेतून भरण्यात येतील. तथापि, आदिवासी सेवेतून योग्य उमेदवार उपलब्ध होईपर्यंत ही पदे भारतीय प्रशासन सेवेतून भरण्यात यावीत.

(३) आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील २० प्रकल्प कार्यालये

(क) सध्याच्या आदिवासी उपयोजना क्षेत्रामध्ये २० एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालयाच्या कार्यक्षेत्रात असलेली १८ आदिवासी विकास अधिकाऱ्यांची कार्यालये, नजिकच्या प्रकल्प कार्यालयात विलीन करण्यात येत आहेत. आदिवासी विकास अधिकाऱ्यांचे नामाभिधान यापुढे 'सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी' असे राहिल. कोणते आदिवासी विकास अधिकारी कार्यालय कोणत्या प्रकल्प

कार्यालयात विलीन करण्यात येत आहे, त्याचा तपशील सहपत्र ५.१ मध्ये दिला आहे.

(ख) आदिवासी विकास अधिकारी कार्यालये, प्रकल्प कार्यालयात विलीन केल्यामुळे बव्हंशी आदिवासी विकास अधिकारी कार्यालयांचे स्थलांतर करण्यात येत आहे. तथापि, प्रशासकीय कारणास्तव व संपर्क सुलभतेच्या दृष्टीने काही प्रकल्प कार्यालयेही स्थलांतरित करण्यात येत आहेत. कोणती प्रकल्प कार्यालये कुठे स्थलांतरित होतील, त्यांचा तपशील सहपत्र ५.२ मध्ये दिला आहे.

(ग) पुनर्रचनेनंतर एकात्मिक आदिवासी प्रकल्प कार्यालयाचे मुख्यालय व त्या प्रकल्पांचे कार्यक्षेत्र दर्शविणारा तक्ता सहपत्र ५.३ मध्ये दर्शविला आहे.

(घ) आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील २० प्रकल्प कार्यालयांसाठी समान कर्मचारी आकृतिबंध मंजूर करण्यात येत आहे, त्याचा तपशील सहपत्र - ३.३ मध्ये दिला आहे.

(च) तथापि, अधिक कार्यभार असलेल्या (१) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, डहाणू, जिल्हा ठाणे, (२) नाशिक, जिल्हा नाशिक, (३) कळवण, जिल्हा नाशिक, (४) तळोदा, जिल्हा धुळे व (५) नंदुरबार, जिल्हा धुळे या प्रत्येक कार्यालयांसाठी -

(१) सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी	१ पद
(२) आदिवासी विकास निरीक्षक	१ पद
(३) वरिष्ठ लिपिक	१ पद
(४) कनिष्ठ लिपिक	१ पद

एकूण	४ पदे

अशी एकूण २० अधिक पदे सध्याच्या एकूण मंजूर पदातून पुन्हा समायोजन करून देण्यात येत आहेत.

(छ) तसेच (१) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, शहापूर, जिल्हा ठाणे व (२) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, पांढरकवडा, जिल्हा यवतमाळ या दोन प्रकल्पांसाठी वरिष्ठ लिपिक व कनिष्ठ लिपिकांचे प्रत्येकी एक जादा पद सध्याच्या एकूण मंजूर पदातून पुन्हा समायोजन करून देण्यात येत आहे.

(ज) सर्व प्रकल्प कार्यालयांना समान कर्मचारी आकृतिबंध मंजूर करण्यात आला असला तरी कार्यक्षेत्र व कामाचा भार विचारात घेऊन अंतर्गत समायोजनान्वये सहपत्र ७ मध्ये नमूद केलेल्या प्रकल्प कार्यालयांना मंजूर करण्यात आलेल्या पदांपैकी त्यांच्या नावासमोर दर्शविलेली पदे काढून घेण्यात येत असून, त्याद्वारे उपलब्ध झालेल्या पदांतून प्रकल्प कार्यालय शहापूर, जिल्हा ठाणे व प्रकल्प कार्यालय पांढरकवडा, जिल्हा यवतमाळ यांचेसाठी एक जास्त सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी व प्रकल्प कार्यालय, शहापूरसाठी एक जास्त आदिवासी विकास निरीक्षक पद विहित करण्यात येत आहे. शिवाय एक सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी व एक वाहन चालकाचे पद आयुक्त कार्यालय, नाशिक या कार्यालयाच्या अधीन ठेवण्यात येत आहे. उर्वरित ४ उप लेखापाल, ४ वरिष्ठ लिपिक, ४ कनिष्ठ लिपिक व ४ शिपाई या पदांच्या आधारे प्रत्येकी एक पद असलेले ४ लेखा तपासणी कक्ष तयार करण्यात येत आहेत व हे कक्ष चार प्रादेशिक अपर आयुक्त कार्यालयांच्या अधीन ठेवून अपर आयुक्त, आदिवासी विकास कार्यालयातील लेखा शाखा बळकट करण्यात येत आहे.

(४) आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील मुंबई, औरंगाबाद व अकोला प्रकल्प कार्यालये

सध्या आदिवासी विकास अधिकारी, मुंबई, औरंगाबाद व अकोला येथे असलेल्या आदिवासी विकास अधिकारी कार्यालयांचे प्रकल्प अधिकारी कार्यालयात रूपांतर करण्यात येत असून कार्यालय प्रमुख म्हणून वर्ग-१ मधील रुपये २२००-४००० या वेतन श्रेणीतील प्रकल्प अधिकाऱ्यांची ३ पदे मंजूर करण्यात येत आहेत. या कार्यालयांसाठी मंजूर

करण्यात आलेला कर्मचारीवृंद सहपत्र ३.४ मध्ये दर्शविला आहे व या कार्यालयाचे कार्यक्षेत्र सहपत्र ५.३ व मध्ये दिले आहे.

४. क्षेत्रीय संघटनेच्या पुनर्रचनेपूर्वी सहपत्र २.१ व २.२ मध्ये नमूद करण्यात आलेली वर्ग १ ते ४ मधील एकूण ७५० पदे अस्तित्वात होती. परिच्छेद ३ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे पुनर्रचना केल्यानंतर प्रत्येक कार्यालयाचा मंजूर कर्मचारीवृंदाचा आकृतिबंध सहपत्र ३.१ ते ३.४ अन्वये अगोदरच दर्शविला आहे. या नवीन आकृतिबंधाप्रमाणे आता एकूण ७८९ पदे असतील व ती खालीलप्रमाणे कार्यवाही करून आयुक्त, अपर आयुक्त व प्रकल्प कार्यालये, यामध्ये पुनर्वितरीत करण्यात येत आहेत.

- (१) वर्ग १ ते ४ मधील एकूण ४३ नवीन पदे निर्माण करण्यास शासन मंजुरी देत आहे. नवीन मंजूर केलेल्या पदांचा तपशील सहपत्र ६.१ मध्ये दिला आहे.
- (२) ३२ पदांची श्रेणीवाढ करण्यात येत आहे, त्याचा तपशील सहपत्र ६.२ मध्ये दिला आहे.
- (३) ८६ पदे समतुल्य पदात रूपांतरित करण्यात येत आहेत. त्याचा तपशील सहपत्र ६.३ मध्ये दिला आहे.
- (४) रुपये १,४००-२,६०० या वेतनश्रेणीतील मुख्य लिपिकांची १४ पदे रुपये १४००-२३०० या वेतनश्रेणीतील आदिवासी विकास निरीक्षक पदात वर्ग करण्यात येत आहेत. त्यांचा तपशील सहपत्र ६.४ मध्ये दिला आहे.
- (५) रुपये १,२००-२,०४० या वेतनश्रेणीतील वरिष्ठ लिपिकांची ४ पदे व्यपगत करण्यात येत आहेत.

५. आदिवासी विकास विभागाच्या नव्या क्षेत्रीय संघटनेत मुख्य लिपिक हा संवर्ग यापुढे अस्तित्वात राहणार नाही. मात्र मुख्य लिपिक या पदावर काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांच्या सेवेला संरक्षण देण्यासाठी :-

(१) उपलेखापाल या संवर्गात मंजूर करण्यात आलेल्या २९ पदांवर सध्याच्या मुख्य लिपिकांची उप लेखापाल म्हणून नियुक्ती करण्यात यावी.

(२) वरिष्ठ लिपिकांच्या मंजूर १०८ पदांपैकी २१ पदे कमी करून ही २१ पदे मुख्य लिपिक या संवर्गात अधिसंख्य (Supernumerary) म्हणून घोषित करण्यात येत आहेत, व जसजसे अधिसंख्य पदांवरील मुख्य लिपिक, कार्यालयीन अधीक्षक, या पदावर पदोन्नत होत जातील तसतशी ही अधिसंख्य पदे वरिष्ठ लिपिक पदात रूपांतरित करण्यात यावीत.

६. पुनर्रचनेत सर्व क्षेत्रीय कार्यालयांसाठी वरिष्ठ लिपिकांची एकूण १०८ पदे मंजूर करण्यात आली आहेत. परिणामस्वरूप वरिष्ठ लिपिकांच्या सध्याच्या मंजूर पदांपैकी ३१ पदे कमी झाली आहेत. या ३१ पदांवरील कर्मचाऱ्यांना, त्याचप्रमाणे परिच्छेद ५ मध्ये मंजुरी दिल्याप्रमाणे वरिष्ठ लिपिक संवर्गातील २१ पदे मुख्य लिपिकांसाठी अधिसंख्य म्हणून घोषित करण्यात आल्यामुळे, एकूण ५२ वरिष्ठ लिपिकांच्या सेवेला संरक्षण देण्यासाठी कनिष्ठ लिपिक संवर्गातील मंजूर पदांपैकी ५२ पदे वरिष्ठ लिपिक या संवर्गात अधिसंख्य म्हणून घोषित करण्यात येत आहेत. या ५२ अधिसंख्य पदांवरील वरिष्ठ लिपिक हे नियमित वरिष्ठ लिपिक संवर्गात जसजसे सामाविले जातील, तसतशी ही अधिसंख्य पदे कनिष्ठ लिपिक संवर्गात रूपांतरित करण्यात यावीत.

७. (१) गृहपाल (वरिष्ठ आदिवासी विकास निरीक्षकामह) व (२) कार्यालय अधीक्षक, हे दोन संवर्ग वाळता सध्या राज्य संवर्गातील असलेली सर्व वर्ग ३ मधील.

पदे यापुढे प्रादेशिक संवर्गांत राहतील. या संवर्गातील कर्मचाऱ्यांच्या ज्येष्ठता याद्या, या प्रादेशिक कार्यालयनिहाय राहणार असल्यामुळे या संवर्गातील कर्मचाऱ्यांना, 'कोणत्या प्रादेशिक कार्यालयाच्या नियंत्रणाखाली नियुक्ती पाहिजे आहे' याबाबतचा विकल्प विचारण्याची कार्यवाही संचालक, आदिवासी विकास, महाराष्ट्र राज्य, नाशिक/आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक यांनी करावी, व विकल्पाबाबत प्रशासकीय दृष्टिकोनातून निर्णय घेऊन उपरोक्त संवर्गातील कर्मचाऱ्यांचे प्रादेशिक कार्यालयनिहाय विभाजन दिनांक ३१ मार्च १९९२ पर्यंत पूर्ण करावे व या अशा विभाजनानंतर संबंधित अपर आयुक्तांनी या संवर्गातील कर्मचाऱ्यांच्या ज्येष्ठता याद्या अद्यावत करण्याची कार्यवाही करावी.

८. (अ) (१) आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक, हे आदिवासी विकास सेवेचे संवर्ग नियंत्रण अधिकारी राहतील. आदिवासी विकास सेवेतील वर्ग २, ३ व ४ संवर्गातील सर्व कर्मचाऱ्यांच्या बदल्यांचे अधिकार आयुक्त, आदिवासी विकास यांना असतील. आदिवासी विकास सेवा वर्ग २ मधील सर्व पदांची, व पुढील आदेश होईपर्यंत वर्ग ३ मधील (१) गृहपाल संवर्ग, व (२) कार्यालय अधीक्षक, या संवर्गांचे नियुक्ती प्राधिकारी आयुक्त, आदिवासी विकास हे असतील. त्याप्रमाणे आयुक्त, कार्यालयातील वर्ग ३ व वर्ग ४ पदांचेही नियुक्तीचे अधिकार त्यांना असतील.

(२) प्रादेशिक अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, ठाणे, नाशिक, अमरावती व नागपूर हे (१) गृहपाल संवर्ग व (२) कार्यालय अधीक्षक संवर्ग, हे दोन संवर्ग बगळता, वर्ग - ३ मधील सर्व संवर्गांचे नियुक्ती प्राधिकारी असतील. त्याप्रमाणे त्यांच्या कार्यालयातील वर्ग ३ व वर्ग ४ पदांचे नियुक्ती प्राधिकारही त्यांना असतील. आपल्या कार्यक्षेत्रातील सर्व वर्ग ३ व ४ कर्मचाऱ्यांच्या बदल्यांचे अधिकार अपर आयुक्तांना असतील.

(३) प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प त्यांच्या कार्यालयातील त्याप्रमाणे त्यांच्या नियंत्रणाखाली कार्यक्षेत्रातील शासकीय आश्रमशाळा, वसतिगृहातील वर्ग ४ संवर्गांचे नियुक्ती अधिकारी असतील. वर्ग ४ संवर्ग यापुढे प्रकल्प-स्तरीय संवर्ग राहिल. प्रकल्पांतर्गत वर्ग-४ कर्मचाऱ्यांच्या बदल्या करण्याचे पूर्ण अधिकार प्रकल्प अधिकाऱ्यांना असतील.

(ब) आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे या कार्यालयातील -

(१) वर्ग १, व २ या पदांचे व कार्यालय अधीक्षक व तत्सम पदांचे नियुक्ती प्राधिकारी आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक हे असतील.

(२) वर्ग ३ मधील पदांचे संवर्ग नियंत्रण अधिकारी, अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, ठाणे हे असतील. मात्र सरळसेवा प्रवेशाने भरावयाच्या वर्ग ३ पदांचे व वर्ग ४ पदांचे नियुक्ती प्राधिकारी संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे हे असतील.

(३) वर्ग ३ मधील पदोन्नतीने भरावयाच्या पदांसाठी अपर आयुक्त आदिवासी विकास, ठाणे, हे नियुक्ती प्राधिकारी असतील.

९. शासन निर्णय, समाजकल्याण, सांस्कृतिक कार्य, क्रीडा व पर्यटन विभाग क्रमांक (१) टीडब्ल्यूपी - १०७५/५८८/डी, दिनांक १६ जुलै १९७५ (२) टीडब्ल्यूपी - १०७६/३०२६५, दिनांक २१ ऑगस्ट १९७६ (३) टीएसई - १०७७/५३३४७/२५७ (२) /२४, दिनांक १६ नोव्हेंबर १९७७, (४) टीएसई - १०७७/५४१५७/२६९/२४, दिनांक १ डिसेंबर १९७७ अन्वये आयुक्त कार्यालयासाठी निर्माण करण्यात आलेली, व शासन निर्णय, स.क.सां.क्री. व प. विभाग क्रमांक

आस्थापना १०८३/का, २, दिनांक १६ मार्च १९८३ अन्वये आयुक्त, आदिवासी विकास यांच्या नाशिक कार्यालयातून मंत्रालय, मुंबई कार्यालयात स्थलांतरित करण्यात आलेली (१) लेखा अधिकारी १ पद (२) मुख्य लिपिक १ पद (३) वरिष्ठ श्रेणी लघुलेखन १ पद (४) लिपिक-टंकलेखक २ पदे (५) वाहन चालक १ पद व (६) शिपाई ३ पदे अशी एकूण ९ पदे मंत्रालय आस्थापनेवर समतुल्य पदात वर्ग करण्याची कार्यवाही स्वतंत्रपणे करण्यात यावी.

१०. विविध कार्यकारी (आदिवासी) सहकारी संस्थांच्या कामासाठी सध्या अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक, व नागपूर यांच्या कार्यालयात असलेला उपनिबंधक, सहकारी संस्था यांच्या नियंत्रणाखाली कक्ष पुनर्रचनेनंतरही पुढे त्याच कार्यालयात कार्यरत राहिल. उप निबंधक, सह्याद्री विभाग, नाशिक, यांचे कार्यक्षेत्र पूर्वीप्रमाणेच (१) कोकण, (२) पुणे व (३) नाशिक, महसूल विभाग हे राहिल तर, उप निबंधक, गोंडवन विभाग, नागपूर यांचे कार्यक्षेत्र (१) औरंगाबाद (२) अमरावती, (३) नागपूर हे महसुली विभाग राहिल व हे उपनिबंधक पूर्वीप्रमाणेच अनुक्रमे अपर आयुक्त, नाशिक व नागपूर यांच्या नियंत्रणाखाली काम करतील.

११. दिनांक १ एप्रिल १९९२ पासून प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प यांचे गोपनीय अभिलेख अपर आयुक्त, आदिवासी विकास प्रतिवेदित करतील, व आयुक्त, आदिवासी विकास हे पुनर्विलोकित करतील. हे गोपनीय अभिलेख सचिव, आदिवासी विकास, हे स्वीकृत करून जतन करून ठेवतील. तथापि, प्रकल्प अधिकाऱ्यांचे गोपनीय अभिलेख प्रतिवेदित करण्यापूर्वी अपर आयुक्तांनी संबंधित जिल्हाधिकाऱ्यांचे अभिप्राय विचारात घ्यावेत, व जिल्हाधिकाऱ्यांचे अभिप्राय गोपनीय

अभिलेखासोबत आयुक्त, आदिवासी विकास यांना सादर करावेत.

१२. आयुक्त, आदिवासी विकास यांना विभाग प्रमुख म्हणून सर्व अपर आयुक्त, आदिवासी विकास यांना प्रादेशिक विभाग प्रमुख, व सर्व प्रकल्प अधिकारी, यांना कार्यालय प्रमुख म्हणून घोषित करण्यात येत आहे. त्याचप्रमाणे त्यांना विभाग प्रमुख, प्रादेशिक विभाग प्रमुख व कार्यालय प्रमुखांना सध्या असलेल्या आर्थिक व प्रशासकीय शक्ती प्रदान करण्यात येत आहेत. या अधिकाऱ्यांना स्वतःच्या 'कार्यालयाचे आहरण व संवितरण अधिकारी' म्हणूनही घोषित करण्यात येत आहे. आहरण व संवितरण अधिकाऱ्यांचे अधिकार, त्याचप्रमाणे इतर देय आर्थिक व प्रशासकीय अधिकार हे अधिकारी आपल्या कार्यालयातील दुय्यम राजपत्रित अधिकाऱ्यांनाही प्रदान करू शकतील.

१३. (१) प्रशासकीय पुनर्रचनेनंतर स्थापन होणाऱ्या नवीन कार्यालयासाठी शासन एक नवीन कार, व पाच जीप्स नव्याने खरेदी करण्यास मंजुरी देत आहे व त्यावर होणारा खर्च भागविण्यासाठी रु. १०.५० लाख अनुदान मंजूर करण्यात येत आहे. सध्या एकूण उपलब्ध असणारी वाहने, व नवीन मंजूर वाहने यांचे वितरण सहपत्र ८ मध्ये दर्शविले आहे. नवीन वाहने खरेदी करण्याची कार्यवाही तात्काळ आयुक्त, आदिवासी विकास यांनी सुरू करावी, व विहित केल्याप्रमाणे सर्व कार्यालयांना वाहने उपलब्ध करून द्यावीत.

(२) परिच्छेद ४ (अ) (सहपत्र ६.१ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे) नवीन निर्माण करण्यात आलेली ४३ पदे दिनांक २९ फेब्रुवारी १९९२ पर्यंत चालू ठेवण्यास मंजुरी देण्यात येत असून, ह्या ४३ पदांच्या निर्मितीवर येणारा खर्च भागविण्यासाठी रुपये १.५० लाखांचे अनुदान मंजूर करण्यात येत आहे.

(३) सहपत्र ६.२ मध्ये नमूद केलेल्या ३२ पदांच्या श्रेणीवादीमुळे येणारा खर्च भागविण्यासाठी रु. ०.५० लाखांचे अनुदान मंजूर करण्यात येत आहे.

(४) अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, यांची ठाणे व अमरावती, येथे नवीन कार्यालये उघडण्यासाठी येणारा खर्च भागविण्यास व अपर आयुक्त, नागपूर कार्यालयासाठी नवीन जागा खरेदी करण्यास रु. २.०० लाख अनुदान मंजूर करण्यात येत आहे.

(५) सहपत्र ५.२ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे आदिवासी विकास अधिकारी, प्रकल्प अधिकारी यांचे कार्यालयांचे स्थलांतर करण्यास व नवीन प्रकल्प कार्यालयांना अतिरिक्त जागा भाड्याने घेण्यासाठी येणारा खर्च भागविण्यासाठी रु. १ लाखांचे अनुदान मंजूर करण्यात येत आहे. नवीन निर्माण करण्यात आलेल्या कार्यालयांसाठी, व विलीनीकरणामुळे विस्तार झालेल्या कार्यालयांसाठी अतिरिक्त जागा/नवीन जागा उपलब्ध करून घेण्यासाठी आयुक्त, आदिवासी विकास यांनी अपर आयुक्तांच्या सहकार्याने तत्काळ कार्यवाही सुरू करावी.

१४. हा पुनर्रचना प्रस्ताव 'नवीन बाब' होत असल्यामुळे बाब क्रमांक १६० व १६९ अन्वये पुरवणी मागणीद्वारे, डिसेंबर १९९१ महिन्यात झालेल्या अधिवेशनात विधानमंडळाच्या निदर्शनास आणून रु. १५,५०,००० (रुपये पंधरा लाख पन्नास हजार मात्र) अनुदान मंजूर करून घेण्यात आले आहे. हे अनुदान परिच्छेद १३ मध्ये नमूद केलेल्या बाबीवरील खर्चासाठी आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक यांचेकडे सुपूर्द करण्यात येत आहे.

१५. उपरोक्त परिच्छेद १३ मधील (१), (२), (४), व (५) यासाठी येणारा एकत्रित खर्च रुपये १५ लाख (रुपये पंधरा लाख फक्त) हा '२२२५, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, व इतर मागासवर्गांचे कल्याण ०२-अनुसूचित जमातीचे कल्याण, ००१ संचालनालय व प्रशासन १(ए), आ.वि. संचालनालय, (२२२५ १३१३) मागणी क्र. ८,' व परिच्छेद १३ मधील (३) बाबतचा खर्च रु. ५० हजार (रुपये पन्नास हजार फक्त) हा '२२२५, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व इतर मागासवर्गीयांचे कल्याण-०२ अनुसूचित जमातीचे कल्याण-००१, संचालन व प्रशासन १ (ए) आदिवासी विकास संचालनालय (२२२५ १०२५), मागणी क्रमांक ४,' या लेखाशीर्षाखाली खर्ची टाकावा, व त्या लेखाशीर्षाखाली महाराष्ट्र (तृतीय पुरवणी), विनियोजन अधिनियम, १९९१ (सन १९९१ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्रमांक २४) अन्वये करण्यात आलेल्या अनुदानातून भागविण्यात यावा.

१६. हे आदेश, सामान्य प्रशासन विभाग, नियोजन विभाग, व वित्त विभागाच्या संमतीने व वित्त विभागाच्या अनौपचारिक संदर्भ क्रमांक ५८३/व्यय-११, दिनांक २७ ऑगस्ट १९९१ अन्वये निर्गमित करण्यात येत आहेत. या आदेशाची तत्काळ अमंलबजावणी करण्यात यावी.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

डॉ. अरुणा बागची

सचिव,

आदिवासी विकास विभाग,

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training
Institute, Maharashtra State,
Pune - 411 001.

Tribal Research Bulletin is a Bi-Annual Bulletin
Published in March and September.
Contributors can contribute articles pertaining
to Tribal Research.

Guidelines for Contributors.

The normal length of an article should be
between 1,500 and 3,000 words.

The manuscripts to be published in this Bulletin
should be type written in double space on one
side of the paper and carefully edited for matter
as well as language and corrected for any typing
errors. The matter should be organised under
suitable headings. Tables should be preferably
incorporated in the body of the paper with
relevant interpretation. Charts and Maps
should be in black and white only.

Manuscripts are not returned.

The Editor is not responsible for the views
expressed by the writers in this Bulletin.

Ten off-prints with a copy of the Bulletin are
supplied free of charge to the contributor.
Remuneration at the rate of Rs. 10 per printed
page and maximum Rs. 30 for an article will
be paid. All correspondence should be
addressed to the Editor, Tribal Research
Bulletin, Tribal Research and Training Institute,
28, Queen's Garden, Pune - 411 001.

Price Rs. 5

Registration No. RN-37438/79

FORM IV

(See Rule 8)

1. Place of Publication : 28, Queen's Garden,
Pune - 411 001
2. Periodicity of Publication : Bi-Annual
3. Printer's Name : Manager, Photozinco
Press, Pune - 411 001.
4. Nationality : Indian
Address : Photozinco Press,
Pune - 411 001
5. Publisher's Name : Shri. N. P. Bhange,
I.A.S.
Nationality : Indian
Address : 28, Queen's Garden,
Pune - 411 001
6. Editor's Name : Shri. N. P. Bhange,
I.A.S.
Nationality : Indian
Address : 28, Queen's Garden,
Pune - 1

I, N. P. Bhange, hereby declare that the
particulars given above are true to the best of
my knowledge and belief.

N. P. Bhange
(Signature of Publisher)

Dated - 31st December, 1992